

RESTORICA

OCTOBER
OKTOBER 1986 NO. 20

STIGTING
SIMON VAN DER STEL
FOUNDATION

Craftsmanship. Conserving our past for the future.

South Africa's architectural heritage is constantly threatened by sad neglect and — often — demolition.

There is, therefore, a continuing need for the dedicated restoration and refurbishing of our beautiful historical buildings.

For 25 years, our commitment has been to fill that need.

Throughout the country, Gordon Verhoef & Krause has established teams of experienced artisans, all craftsmen in their individual fields. They all have a

**Gordon Verhoef
& Krause**

respect for the preservation of our traditional skills.

By combining our inherent expertise with modern project management techniques, the name of Gordon Verhoef & Krause has become synonymous with the superior and efficient craftsmanship vital for the preservation of our buildings.

Today, the company is striving to maintain this leading position as a major developer of restored

properties and as a main contractor in the recycling of buildings, endeavouring to improve the overall quality of life in our environment.

25

The buyer of a new Mercedes-Benz has a unique financial advantage. One day he will be a seller.

If you bought a Mercedes-Benz three years ago and cared for it well, it should be worth today close to what you paid for it.

Irrespective of model.

To help determine this fact we randomly selected an edition of The Star newspaper and checked its classified section.

We discovered a total of nine 3 year old Mercedes-Benz models for sale. Of these, seven were offered at over 100% of their original value, one at 99% and the other at 88%.

Five weeks to the day later we repeated the classified test. Coincidentally there were again nine 1983 models

on offer, but this time all at over 100% of their original base price.

When we went back beyond the immediate inflation-distorted past, the same pattern emerged.

We chose at random a 1982 edition of The Star. There were ten 3 year old Mercedes models advertised

and priced. Of these, one was 93% of its original base price, one 96%, and eight over 100%.

Both across the years and across the range, Mercedes-Benz cars have held their value extraordinarily well. Performance in the classifieds however, is secondary to performance on the road.

If today you were to purchase one of the new Mercedes-Benz models, how would it repay you in purely automotive terms?

Firstly, with unprecedented handling and road-

holding, thanks largely to a revolutionary new multi-link rear suspension.

It would also offer you surprising agility and fuel economy. It is up to 30% faster and 33% more economical than its predecessor.

And you would find it to be even safer, more comfortable and quieter than its predecessor. "I cannot remember driving a car with less wind noise," says the CAR Magazine, UK, reviewer.

That this car will introduce you to a new stratum of Mercedes-Benz excellence can be predicted with certainty.

Resale value remains less predictable, influenced as it is by external factors.

However, it has been said, "Study the past if you would divine the future."

On this basis, if you purchase one of the new Mercedes-Benz models now, you could spend the next few years travelling in a magnificent investment.

Mercedes-Benz.
Engineered like no other
car in the world.

VANDAG GEBRUIK MEER AS 80% VAN AL VOLKSKAS SE KLIËNTE GEEN ANDER BANK NIE*

Ons maak nie beloftes nie.
Ons voeg die daad by die woord.
As ons al die bankbehoefte
van soveel van ons kliënte kan
bevredig, sal ons dit nie ook vir
jou kan doen nie?

*Onafhanklike navorsing het getoon dat meer as 8 uit 10
Volkkas-kliënte al hulle banksake by Volkskas doen.

Volkkas Beperk (Geregistreeerde Bank)

Jou bankgenoot deur dik en dun.

EDITORIAL

In South Africa, the term "conservation" tends to be applied to the natural environment more often than to the man-made heritage. When looking at Europe one finds that equal attention is given to the natural environment and the man-made environment — one might even discover that greater attention is given to the latter! The reason for this can probably be found in the fact that our country is fortunate enough to have so much of its natural environment undisturbed. The idealistic view of "Africa" with its wild animals, dense forests and dangerous swamps also contributed to the emphasis being placed on nature conservation in this continent. A glance at the budgets of nature conservation departments and institutions, compared to cultural conservation institutions, clearly shows where the sympathy of the public lies.

One can go on seeking reasons for this imbalance indefinitely. Fact remains that a photograph of an endangered buck species with its soft, hazelnut eyes will always evoke more sympathy than the picture of a crumbling, derelict building. Money is more readily spent on starving animals than on decaying buildings. Not that I plead for decreased spending on nature conservation: I only consider it fair that cultural conservation should get its equal share of public funds.

The essence of the matter is that cultural conservationists should find means of educating the public not only to appreciate the importance of our man-made environment, but also to realize the dangers of over-emphasizing one aspect of the environment. We conservationists have only ourselves to blame. We have not even started exploiting the potential of our subject in terms of public relations, tourism and economy. The fact that our built environment is not as old as those of other countries in the world, is no excuse. It serves as even more reason to preserve what has been left to us by our pioneer forebears. Where in Europe can one still point out the first house/church/school ever to be built in a specific town?

In Johannesburg the Earth Link Expo, to be visited by an estimated 80 000 — 100 000 people in October, features exhibits on nature and cultural conservation. All over the country the branches of the Foundation are celebrating October as conservation month — emphasizing the man-made environment. We hope that we will soon have our own, national conservation day. Not in competition, but in balance with environment day. Only when conservation of the man-made and the natural environment are seen as two sides of the same coin, will the term "conservation" reach its full implica-

Editor: Elize Labuschagne

Editorial Committee:

Prof H.W. Snyman

Dr J.T. Botha

Diedré van den Berg

1986

Annual General Meeting

Algemene Jaarvergadering

Die Stigting Simon van der Stel se jaarvergadering is op 11, 12 en 13 September vir die eerste keer in baie jare in Bloemfontein gehou. Bykans sewentig persone het die onderskeie funksies en algemene vergadering bygewoon.

Die gaste is op Donderdagaand, 11 September, deur die Burgemeester Raadslid (prof.) J.V. du Plessis verwelkom. Tydens die byeenkoms het mnr. Jan Smit, die lystingsargitek van die Provinsiale Administrasie van die Oranje Vrystaat 'n lesing en skyfievertoning gegee oor wat al tot dusver met die lysing van ou geboue bereik is, asook 'n uiteensetting van sy norme vir evaluasie. Daarna het ons die gaste in 'n meer gemoedlike stemming probeer kry met 'n guitige sang-revueprogram deur die Bloemfonteinse Onderwyserskollege.

In hierdie vrolike atmosfeer van sang en musiek, gemeng met 'n tikkie nostalgie, het die gaste verskuif na die kostafels waar tradisionele geregte soos sosaties, lewer in netvet, biltong, tuisgebakte brode en konfyt aangebied is. En so, al etende en met 'n glasië wyn in die hand, het die bewarendes mekaar opgesoek en het die geselskap begin koers kry na die een lekker gemeenskaplike onderwerp, "bewaring".

Vrydagoggend het die Raadslede, elk met 'n koppie presidensie-koffie in die hand, die raadsvergadering agter geslote deure begin. Dáárvan kon ons nie verslag doen nie, maar wel van al die ellendes wat óns beleef het, natuurlik ook agter geslote deure, in verband met die reëlings en organisasie wat vooraf so wel deurdink en beplan was.

Die hoogtepunt van die verrigtinge was egter Vrydagaand toe die jaarvergadering amptelik geopen is deur die Administrateur van die Oranje-Vrystaat, mnr. Louis Botha. By die geleentheid het hy hom sterk ten gunste van bewaring uitgespreek. Die plaaslike koerante het dit aangegryp en goeie beriggewing daaraan verleen. (Kyk berig op bladsy 8.)

Serious matters were discussed over a glass of wine. From left to right: Mr G. de Korte (Klerksdorp), Mr G. van Zyl (Cape Town), Mr J.B.C. Roets (Johannesburg), Mr F.D. Conradie (National Vice-Chairman).

Medaljes is onderskeidelik toegeken aan mnr. B.J. van der Walt van Potchefstroom en prof. P.J. Nienaber van Bloemfontein vir hulle besondere bydrae op die gebied van die bewaring. En so by die terugskou van hierdie plegtige geleentheid, besef ek weer eens dat Vrydagaand 'n besondere aand was, 'n aand gehul in die statige elegansie van die Ou Presidensie, 'n aand om te onthou!

Saterdag was die dag van die algemene jaarvergadering, die bustoer en vleisbraai buite op die plaas. Met die jaarvergadering was dit aanvanklik die gedagte dat dit vervelig is om te luister na al die takke se jaarverslae, maar ek kan u verseker dat dit dié verrykendste ervaring van die naweek was, want daar het ons van mekaar geleer, het ons nuwe idees vir projekte gekry en kon ons aantekeninge maak van oom Ben se fondsinsamelingsveldtogte en weer eens 'n heimlike besluit neem dat ons al hierdie nuwe idees ook gaan toepas. Dit is by dié vergadering waar ons versterk en ook aangemoedig is om hierdie lang, en soms ook eensame, pad van bewaring met nuwe geesdrif aan te pak.

Ons het ook 'n bustoer ingepas om te gaan kyk na die "sigbare spore van ons erfenis." Ons was by die pas gerestoureerde Tweetoringkerk, die Freshfordhuis wat tans gerestoureer word en die Hertzoghuis wat ook gerestoureer en as huismuseum ingerig is. Ons was bevoorreg om die eerste te wees wat kon gaan kyk na die ingeskryfde modelle vir die kompetisie ter verbetering en ontwikkeling van Bloemspruit. En as verrassing en tot bittere spyt van dié wat by die hotel agtergebly het, was ons ook by die orgideëhuis.

There was time for conversation, with, from left to right: Mrs M. Visagie (Hartenbos), Prof. H.W. Snyman, (National Chairman), Mrs H. Roets (Johannesburg).

Vir my het die skeefloop al begin toe ek op die lughawe een van die Raadslede moes gaan oplaai en ek hoopvol na my onbekende gas, ook 'n skynbaar vreemde besoeker stap, en vra: "U wag nie dalk vir Stigting Simon van der Stel nie," en hy antwoord: "Nee Juffrou, ek wag vir Jan van Riebeeck."

Ons kon egter nie nalaat om met Bloemfontein en ook ons eie "toring" te spog nie en ons het toe Vrydagmiddag ons gaste na die Draairestaurant bo-op die C.R. Swart-gebou geneem vir middagete.

Ek kan aan geen beter manier dink om 'n paar dae se vergaderings mee af te sluit as met 'n vleisbraai nie. Met tipiese Vrystaatse gasvryheid het Bloemfontein se stadsvaders ons op die plaas Brandkop van raadslid Ewald Fichardt onthaal waar die spore van die stoere Fichardt-familie lê wat sedert 1848 oor die geslagte heen sakelui, raadslede en burgemeesters opgelewer het.

Na afloop van die vleisbraai en soveel oorvloed en opwinding was daar waarlik nog 'n paar wat vir 'n laataand-bioskoopvertoning kans gesien het. Ek het my egter vinnig uit die voete gemaak want die leemte het groot in my kom lê, wetende dat met die vertrek van die vliegtuig die volgende oggend, daar 'n gemis sal wees na dié vriendelike bewaringsmense van Stiging Simon van der Stel.

Thariza Smit

TOESPRAAK DEUR DIE ADMINISTRATEUR VAN DIE OVS TER OPENING VAN DIE NASIONALE JAARVERGADERING VAN DIE STIGTING SIMON VAN DER STEL OP 12 SEPTEMBER 1986

Dis nie aldag dat ons Vrystaters die geleentheid kry om so 'n bietjie met ons kultuurerfenisse te spog nie — en dit nogal voor die kenners en deskundiges van die Stiging Simon van der Stel. **Dis** mense wat elke krulletjie op 'n Kaaps-Hollandse gewel met 'n kennersoog betrag; wat die tipiese patroon van 'n bolug-venster op Graaff-Reinet tot in die fynste besonderhede kan ontleed; wat met vers en kapittel kan bewys dat hierdie muur in Boekenhoutfontein die oorspronklike is en daardie een nie.

Maar besoekers aan die Vrystaat, het u onlangs weer die koel rustigheid van ons eerste ou Raadsaaltjie met sy rietdak, kleivloer en lae, witgekalkte mure ervaar, terwyl u oor die skouer van president Josias Philip Hoffman loer en sien hoe hy wetgewing vir die Vrystaatse Republiek onderteken?

Het u gesien hoe die son deur die gekleurde voordeurglaspanele van hierdie Presidensie val en fyn patroontjies op die marmervloer teken, terwyl dit die woordjie WELKOM op die drumpel verlig? Het u al mooi gekyk na die trotse en dominerende vooraansig van die Vierde Raadsaal met sy Griekse suile en Romeinse koepel, wat van hom in die woorde van prof J J Oberholster "die juweel in Vrystaatse boukuns" maak? Het u al u hand langs die glimmende houtwerk in die Tweetoringkerk laat gly of in die binnehof van die Ou Goewermentsgebou aan die bopunt van Maitlandstraat rondgedwaal?

As u dit nog nie gedoen het nie, dan weet u nog nie wat vir ons in die Vrystaat mooi en sinvol en tradisieryk en sielsverheffend is nie! En dan praat ek nie eers van die geskiedkundige sendingkerk op Bethanie naby Reddersburg of die stylvolle plaashuis op Hoffmansrus naby Wepener of die sandsteengebou wat as Strapp se Winkel op Bethlehem bekend staan nie. En van talle en talle ander kosbare bouskatte in die Vrystaat nie!

Ongelukkig het baie praggeboue in die Vrystaat en in Suid-Afrika ter wille van vooruitgang in die slag gebly. Miskien was ons oorgretig om te vernuwe, miskien was ons te materialisties onwys om te besef watter skatte ons het, miskien was ons dooeenvoudig nalatig. Ek dink aan die woorde van dr Mary Cook, bekende oudheidkundige: "Soos van alle ou dinge, moet ons onthou dat ons baasskap slegs tydelik is. Die besitter is slegs die beskermheer daarvan. Op hom rus die verantwoordelikheid om dit te bewaar vir diegene vir wie dit later baie kosbaar sal wees".

Ek wil egter dadelik byvoeg dat dit nie altyd geregverdig is om

alle geboue met 'n historiese karakter te behou nie, aangesien vooruitgang voortdurend nuwe eise aan stadsbeplanning stel en dit soms noodsaaklik word om 'n ou gebou te sloop. Met die drang na vernuwing en selfstandigheid is ons in SA egter nog te geneig om 'n gebou eenvoudig net te sloop wanneer hy 'n sekere leeftyd bereik het, en daárteen moet gewaak word.

Om die korrekte keuse ten opsigte van die slooping van geboue te kan maak, is die opleiding van kundiges belangrik — opleiding wat persone in staat sal stel om die kwaliteit en kultuurwaarde van bestaande geboue voortdurend te evalueer. Nuwe kennis en vaardighede moet aangeleer word en daar moet 'n bewustheid gekweek word vir die geweldige verantwoordelikheid om die regte keuses te maak.

Ongelukkig word vooruitgang in baie gevalle verkeerdelik gemeet aan groter en luukser geboue, wyer strate en meer verkeersligte, ten koste van die ou geboue wat aan ons dorpe en stede nog 'n eie identiteit gee. Ek wil amper sê modernisering en ontwikkeling "bedreig" die karakter van ons stede en dorpe: 'n mens sien baie gouer 'n opvallende supermark of drankwinkel raak, as die juweeltjies van 'n sierlike boogvenster, 'n koel binnehoffie of die suiwer lyne van 'n kerkoring. Is ons dorpe en stede interessant vir besoekers, of hulle nou binnelands of buitelandse kuiergaste is? Sal 'n toeris Philippolis onthou vir sy vulstasie en kafee of vir die tipiese platdak-Griekwahuisies en die spierwit kerk bo waar die lang, reguit hoofstraat skielik 'n draai maak?

Concern about 'n nation's architectural heritage and the preservation thereof is not a modern concept, but has been existing

for centuries. The Roman Emperor Hadrianus, who lived two centuries before Christ, had an open air museum in which sculptures and specimens of historical architecture were displayed.

With the exception of the Diaz Cross and a few "post office stones" left behind on our shores by passing sailors, the historical monuments in our own country fall within the space of the past 350 years. The earliest noted act of preserving and protecting them was taken in 1905. A number of persons, imbued with a sincere interest in the preservation of historically important sites, founded the South African National Society with the Chief Justice of the Cape, Sir Henry de Villiers, as chairman. This was on the 18th of February 1905.

In pursuing their objective, the members of this society assisted strongly in inculcating much more respect and love for our heirlooms from the past in the minds of South Africans. They made the public realise that it was essential to preserve monuments, in the broadest sense of the word, in South Africa. The foundation of the Historical Monuments Commission followed, in 1923, a body which today is known as the National Monuments Council.

Several other similar organisations came into being, for example Historical Houses of South Africa, the Heritage Committee, dr Anton Rupert's Rembrandt Group, as well as the Simon van der Stel Foundation in 1959.

The Simon van der Stel Foundation set out with the accent on the preservation of a few historic and architectonic buildings, for example Coornhoop, Fort Merensky and the Bradshaw Mill. Later groups of buildings, urban and in the country, were added, for example Boekenhoutfontein, Pretoria's Church Square and also the well-known Church Square at Kroonstad.

Dit is egter eers in 1979 dat die bewaringsbewussyn in die Vrystaat wakker gemaak is en die Stigting Simon van der Stel ook hier aktief betrokke begin raak het. Voorheen is restaurasiewerk in die Vrystaat slegs deur die Provinsiale Administrasie onderneem. Dit was die Provinsiale Administrasie wat, onder andere, die Pellissierhuis op Bethulie, die oudste huis in die Vrystaat, gerestoureer het, so ook die huis van senator C A van Niekerk op Boshof, die museumgebou in die ou prinsipaalswoning op Smithfield, die ou landdroskantoor op Ficksburg, die geboortehuis van pres. Steyn op Winburg asook die ou sinagoge op Heilbron. In Bloemfontein is die Vierde Raadsaal, die Ou Goewermentsgebou en die Presidensie deur die Administrasie gerestoureer. En is ons nie **trots** op hierdie pragstuk waar ons vanaand bymekaar is nie!

Na die totstandkoming van die Vrystaatse Tak van die Stigting Simon van der Stel is 37 bewaringskomitees op die platteland in die lewe geroep en is daar met dwingende ywer begin om bewaringswaardige geboue onder die aandag van belanghebbendes, soos bv. die RNG, die Provinsiale Administrasie en die hoofkantoor van die Stigting Simon van der Stel te bring. Verskeie komitees het self die restaurasie van bewaringswaardige geboue onderneem, soos bv. die restaurasie van die ou polisiestasie op Ventersburg, en die karoohuisie op Smithfield. So kan daar nog talle voorbeelde genoem word.

Ek het reeds beklemtoon dat moderne stadsontwikkeling asook die behoud van historiese geboue albei van die uiterste belang is en daarom sal 'n kompromis gesoek moet word tussen hierdie twee skynbaar onversoenbare begrippe.

Een van die oplossings kan wees dat 'n deel of 'n kern van 'n dorp of stad uitgesoek word waar die ou karakter behou moet word. Moderne geboue wat in hierdie gedeelte aangebring word, moet dan met groot omsigtigheid gekeur word sodat dit nie op hierdie historiese karakter inbreuk sal maak nie.

Desirée Picton-Seymour gee 'n bondige beskrywing in **Die Burger** van 24 November 1978 van die toestand in ons stede wat bewaring betref. Sy sê: "Dit is maar 'n onlangse ding, dat ernstige oorweging aan bewaring geskenk word — om die waarheid te sê: toe dit in baie gevalle reeds te laat was. Hierdie krisis-

situasie het egter die besef tot gevolg gehad dat iets gedoen moet word om die sinnelose vernietiging van oudhede te keer, en dat 'n nuttige plek gevind moet word vir die geboue binne die snelveranderende omgewing".

In 'n artikel **Bewaring in Perspektief** in die Maart 1984-uitgawe van OMGEWING RSA, wys die skrywer mnr Theunis van Rensburg, op die openbare verantwoordelikhedsin wat maatskappye behoort te openbaar. Deur kultuurhistoriese geboue sonder oorlegpleging af te breek en omgewings- en lugbesoedeling te vererger, word talle probleme geskep. Min van hierdie sake-ondernemings dra egter by tot die oplossing daarvan.

Net soos die publiek, wag die een op die ander om iets te doen en dan word daar gewoonlik weinig gedoen. Daar bestaan egter heelwat geleenthede om betrokke te raak. Dink aan die ou huise wat gerestoureer en dan as kantore gebruik word. Ook sal bewaringsorganisasies die skenking van ou geboue, met die nodige subsidie om dit te restoureer, verwelkom.

Betrokkenheid slegs in adviserende hoedanigheid help nie om die pot aan die kook te hou nie. Daar word gesoek na direkte betrokkenheid. Begeesterde optrede word benodig om sommige van ons bewaringsliggame aan die lewe te hou.

Verenigings soos die Stigting Simon van der Stel maak op die welwillende geldelike bydraes van enkele gereelde skenkers staat en enige finansiële bydrae, hoe klein ookal, word verwelkom, veral as die skenking op 'n gereelde grondslag plaasvind. Omdat die Provinsiale Administrasie van die O.V.S. in 1983 die voorbeeld gestel het met die beskikbaarstelling van R60 000 vir die lysing van ou geboue in die O.V.S. kan ek vanaand die vrymoedigheid neem om 'n beroep te doen op die private sektor om vir die bewaring van ons geboue die hand in eie beursie te steek en die voorbeeld van Anton Rupert te volg.

Saam met dr Rupert glo ons dat: "elke beskaafde land trots is op die spore wat hy getrap het op sy ontwikkelingspad — en die sigbare spore van sy kultuurerfenis is sy historiese geboue. Laat ons hulle dus sorgsaam bewaar en in pand hou vir die nageslag, want hulle is inderdaad die transportakte van die land wat ons liefhet. Mag die nageslagte wat kom ons nooit dáárvan beskuldig dat ons ons eie voetspore doodgevee het nie."

Medals

The Foundation awarded its medal of merit to two worthy recipients this year, viz Mr Ben van der Walt of Potchefstroom and Prof P.J. Nienaber of Bloemfontein.

Mnr. B.J. van der Walt ("Oom Ben")

Oom Ben van der Walt het die pad van die Stigting Simon van der Stel die hele end meegemaak: sedert die ontstaan daarvan in die Kasteel in 1959. Hy was instrumenteel in die ontstaan van takke in Windhoek, Potchefstroom, Klerksdorp en Lichtenburg. Op elkeen van hierdie plekke is die monumente van sy skerp en doelgerigte bewussyn vir bewaring te sien.

Hoewel oom Ben instrumenteel was in die bewaring van 'n verskeidenheid geboue in SWA, die restaurasie van die stoomenjin Martin Luther in die Namib buite Swakopmund, asook die dryfkrag op Potchefstroom agter projekte wat nog voltooiing afwag soos die woonhuis van Totius op Krugerskraal, Oudedorp en die Berlynse Sendingkerk, almal op Potchefstroom, is sy eintlike bydrae tot bewaring minder tasbaar, maar nietemin uiters waardevol. Dit lê veral op die terrein van dokumentasie van bewarenswaardighede.

Beide deur sy dryfkrag en veral sy uitmuntende organisasievermoë, slaag hy daarin om fondse in te samel vir lysingsprojekte. Die vrug daarvan is die studiebeurse aan die destydse mnr. (tans dr.) Peters wat lei tot die publikasie "Baukunst in Süd-

westafrika 1884-1914", en aan mnr. A. Kuijers van Potchefstroom, wat 'n boukunshistoriese evaluerende, goed nagevorste register vir Potchefstroom en distrik tot gevolg het. Hy inspireer ook die tak op Klerksdorp tot so 'n register, en is die stukrag agter die toekenning wat mnr. P.J. de Jager in staat stel om 'n register van geboue op ander dorpe in Wes-Transvaal op te stel. Dié van Lichtenburg is voltooi en goeie vordering is gemaak met Marico.

Vir die Stigting self het oom Ben nog altyd veel feil gehad. Enkele van sy uitstaande dienste is:

- Verteenwoordiging van SWA in die Nasionale Raad: 1972-78.
- Mede-verantwoordelik vir die Swakopmundse simposium oor bewaring.
- Mede-verantwoordelik vir 'n foto-uitstalling in Windhoek vir die vergadering van die Nasionale Raad in 1974.
- Verteenwoordig Wes-Transvaal in die Nasionale Raad tot onlangs.
- Dien 'n tydlank in Uitvoerende Komitee van die Nasionale Raad.
- Tree op as leier in Potchefstroom by die oprigting van 'n aktiewe tak met 'n enorme ledegroei (105 in een jaar). Onlangs is 'n kantoor met 'n organiseerder aldaar geopen.

Dit is werk wat nie sonder waardering verbygaan nie. Die Nasionale Raad het reeds in 1977 aan hom 'n silwermedalje toegeken en bekroon nou sy arbeid met 'n vergulde medalje.

Prof P.J. Nienaber

The long, full and rich career of Professor P.J. Nienaber — actually his whole life — points to conservation in the broadest sense of the word. Since his student days he unrelentingly kept himself busy with researching, studying, documenting and collecting cultural data, and initiating cultural projects.

As literator and literary historian he found, conserved and made available forgotten Africana. As lecturer and first professor in the early Afrikaans literature at the University of the Witwatersrand, and author of literally hundreds of books; he did unique conservation and educational work in the interest of our own heritage. His personal collection of rare Africana has become legendary.

The establishment of the National Afrikaans Literary Museum and Documentation Centre in 1973 in Bloemfontein marked a

new stage in the conservation activities of Professor Nienaber, since no less than sixteen rural museums have up to now already been established, and there are still some more to come. In order to establish these museums, the history of the various regions and towns had to be researched intensively. People suddenly became aware of the cultural wealth and the distinctive character of the Orange Free State. One also has to mention Professor Nienaber's dynamic involvement in the restoration project of the Hertzog residence. This also applies to the arrangement of both this residential Museum and the Old Presidency.

Being Director of the Museum Services, Professor Nienaber has thus done some valuable work in the field of conservation. These activities of his naturally meant involvement in the work of the Simon van der Stel Foundation: In 1979 he became chairman of this society's branch in the Orange Free State, and after that also representative of the OFS in the Foundation's National Council.

Under his personal guidance and by means of regular circulars and personal contact, thirty-six conservation committees have been founded under the Simon van der Stel Foundation. Professor Nienaber maintains his personal concern with these committees, which explains the vitality with which the committees have ever since been operating. Some of these towns have followed in his footsteps and have initiated the restoration of various old buildings themselves.

Professor Nienaber constantly furthered an increasing awareness of conservation among the people of the Orange Free State. This was done by means of visits to the rural towns, appearances on television and the radio, as well as contributions and articles in papers and magazines. Several publications on conservation were published by him.

Of exceptional importance is the Free State listing project which Professor Nienaber has initiated in collaboration with the Simon van der Stel Foundation. On his recommendation the OFS Provincial Administration agreed to bear responsibility for the financial costs of this project.

Professor Nienaber is a conservationist par excellence: a conservationist who never tires. He is a worthy recipient of the Simon van der Stel Foundation's distinguished medal of honour.

The coming of the Railway to the Cape

H L Huisman

THE IRON HORSE

Steam power was very much part of the industrial revolution which swept Europe during the post-Napoleonic period. Steam traction on rail was pioneered in England and in the late 1820s the first railways began to operate in the United Kingdom on a commercial basis. They were very soon introduced on the continent and from the 1850s onwards railways became a novelty in the colonies.

In December 1858, a small staff of railway engineers arrived at the Cape. The party consisted of Mr W.G. Brounger, Chief Engineer, and of Messrs Bisset, Priestly, Roberts, Tayler and Young, assistant engineers. They were sent out from England by Sir Charles Fox C.E. to establish and construct a 58 mile railway line from Cape Town to Wellington, via Stellenbosch, for a company named "The Cape Town Railway and Dock Company". Sir Charles was the Consulting Engineer to this company which had been formed in London in 1853.

It is interesting to observe that in those early days it was already envisaged that railways and harbours be operated under a joint management.

The arrival of the Railway at the Cape was the beginning of a new era in transport, traction and time. Within the next three decades the ox-wagon and the horse-drawn coach were virtually phased out along the main traffic routes in South Africa.

On 31 March 1859, the first sod of the first Railway in the Cape was turned at Salt River by Sir George Grey, Governor of the Cape Colony. The line from Cape Town to Wellington was opened for traffic on 4 November 1863.

The railway was built under contract by Messrs S. and L. Pickering in accordance with British practice and specifications, having a gauge width between rails of 4' - 8½". The same applied to a short section of railway from Salt River to Wynberg, the opening of which took place on 19 December 1864.

The discovery of diamonds in the North Western Cape from 1866 onwards had a dramatic impact on the development of railways from the coast to the interior. In 1871 the Government, desiring the line to be extended beyond Wellington, started negotiations to purchase the interests of The Cape Town Railway and Dock Company in order to secure complete control. When the purchase had been settled the battle of the gauges began; the 3' - 6" gauge was adopted, in the interests of economy, as the standard for all future railway lines.

Port Elizabeth, too, laid claim to a rail link with the diamond fields. A start was made in 1872 and the Bayonians were determined to get there first. The "game" developed into a mad race between Port Elizabeth and the Mother City. In the end the Government had to intervene by calling it a draw — both lines

from the coast were officially opened for traffic as far as De Aar on 31 March 1884. The first train steamed into Kimberley on 28 November 1885.

COACHING SERVICES

Port Elizabeth was also to experience its share of the "diamond fever" with the arrival of Freeman Cobb, an American, who settled here in 1871. Cobb's coaching services had been operating in the United States, Australia and New Zealand for many years, when the "Kimberley Rush" drew him to the Cape.

Cobb and his partner, Cole, succeeded in raising sufficient capital from businessmen in Port Elizabeth to form a company. By May 1871, they had imported six coaches and horses from the United States, and on 23 September that year a trial run was made to Uitenhage. The run to the "diggings" started on 4 March 1872, when the first coach left the Phoenix Hotel on the Market Square, at 5 a.m. for Dutoitspan.

Cobb and Co advertised eight-seater Diamond Field stage coaches, which did the journey twice a week in five days and six hours, without any night travelling. Passengers were accommodated in comfortable hotels along the 450 mile route via Grahamstown, Cradock, Colesberg, Philippolis and Jacobsdal.

The company ran into financial difficulties in 1874, giving as reasons "increased cost of forage and disease among the horses". The firm went into liquidation but Cobb continued to operate the Kimberley run himself until his death in May 1878.

THE EASTERN PROVINCE — A RAILWAY AT LAST

When the Cape Government gave the green light to proceed with the Port Elizabeth railway, no time was lost in getting underway.

"The Uitenhage Times" of 19 May 1871 informed its readers of a newly formed company, named "The Port Elizabeth and Uitenhage Railway Company", with an authorised capital of £75 000, divided into 3 000 shares of £25 each. The prospectus revealed that "The Company is formed for the purpose of constructing and working a line of Railway, upon the narrow gauge system, betwixt Port Elizabeth and Uitenhage, a distance of 21 miles.

Railways upon this principle have been made successful in other countries with a travelling speed of 18 - 25 m.p.h., and at less than half the cost of the 4' - 8½" gauge of English lines.

It is established that by economy of construction, avoiding all extravagant expenditure in stations and the usual lavish outlay upon railway works, this line can be made for about £3 000 per mile, including rolling stock; specially as it presents no engineering difficulties, being practically level and the only expensive

work a bridge over the Zwartkops River.”

The survey for the line had been completed by Mr D. Macdonald C.E., the Government Surveyor, and Mr M. Pfeil C.E. by the time the first Railway Bill was tabled in 1866. Subsequently Mr D. Macdonald, in his capacity as the Engineer of the Company, had also prepared the plans for the line.

The response to the share offer was above expectations, some 2400 shares being taken up locally. The first General Meeting of shareholders was held on 1 November 1871, for the purpose of electing nine directors, in whom the general management of the Company would be vested.

There was great excitement in the Bay when on 9 January 1872 the Governor of the Cape Colony, Sir Henry Barkly, turned the first sod at Zwartkops. The delay in settling land matters for the Port Elizabeth station was the reason for this ceremony having taken place at Zwartkops.

At a meeting of shareholders held in August 1872, it was resolved to accept the Company Engineer's offer to take over unsold shares and to complete the line for £61 000. The Engineer drew the Chairman's attention to the fact that because of the decision to adopt the 3' - 6" gauge instead of the 3' - 0" gauge, on which the contract price had been based, and on account of the increased price of labour and iron, the ultimate cost would be more than had originally been estimated.

A progress report dated February 1873 revealed: "There is every probability of the earthworks being completed before the rails arrive. The delay for these having been caused partly by the strikes among the iron workers at home and partly by the correspondence between this end and England, before an order could be placed."

During the Railway Debate in Parliament in 1872, on the subject of railway extensions, a Bill was introduced for raising sufficient capital to proceed, inter alia, with an extension from Zwartkops to Bushman's River (Alicedale) at an estimated cost of £288 750 (including the cost of the line from Port Elizabeth, already authorised). This project was sanctioned and an immediate start was made with the earthworks. In February 1873 it was reported: "On the Government line to Commando Kraal (Addo) we found the Gov. Engineer, Mr Bisset C.E., hard at work with the contractor, Mr Gatcliffe, very early in the morning on the top of the hill beyond Rawson's bridge . . . Nearly eleven miles of earthworks have been completed, having been brought right to the Zwartkops River." This line was known as the North-Eastern Railway, and ultimately linked up at De Aar with the railway extension from Wellington.

When the private railway from Port Elizabeth to Uitenhage was purchased by the Government in 1875, this line and its extension to Graaff-Reinet became known as the Midland Railway.

At the Annual General Meeting of The Port Elizabeth and Uitenhage Railway Company on 1 September 1873, the contractor stated that most of the machinery etc. was on its way out from England. Six weeks later the Eastern Province Herald of 17 October 1873 reported: "Yesterday, 16th day of October 1873 should be a red-letter day for the Eastern Province, for on that day was started the first train — was heard the first railway whistle . . . Between 2 and 3 miles of rail having been laid, and the engine, Pioneer, ready for work, Mr Bisset, the Engineer in charge of the works, merely intended to try the engine out with a few trucks along the line so far completed, and he had invited a few friends to join him in the experiment.

The good news rapidly spread through the town that the train was to start at 3 o'clock, and long before that hour crowds of people flocked to the workshops and the station, where the Pioneer stood, with the three open trucks linked behind it. Just before the appointed time the engine, with a preliminary snort, ran up the line for a short distance and back again as a test. The three trucks were speedily crammed by uninvited guests as well as Mr Bisset's friends, which included the Mayor and Council-

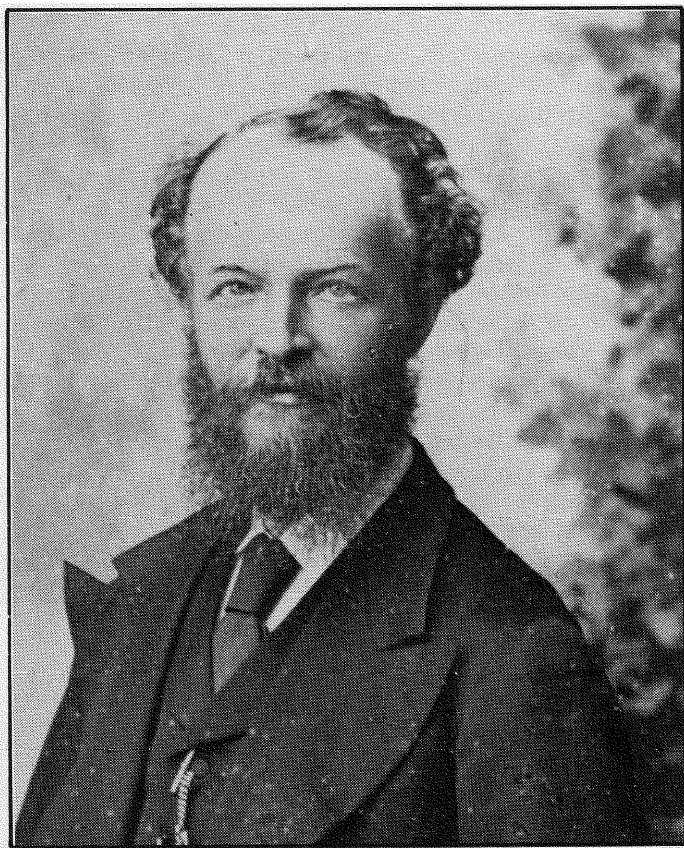
lors, and at the word of command, steam hissed and the whistle shrieked in the face of the darkies, who thronged the fence and who were almost besides themselves with amazement and excitement.

Away went the train at goodness knows how many miles an hour, greeted at every prominent point by cheers from men, women and boys who felt, even if they did not understand, that a new life had dawned upon the country."

On reaching the terminus at Sydenham, the train stopped and the passengers alighted. A tent had been pitched at this point and the guests were invited to drink a bumper of champagne to the success of the enterprise.

The ceremony marking the opening of the first section of the North-Eastern Railway as far as Commando Kraal took place at Jetty Street station on 24 July 1875. Immediately after this function a train with invited guests left for Commando Kraal. The scheduled time for the 32 mile run was 2 hours and 20 minutes including a stop at Zwartkops and Coega.

It was a memorable day when the first 21 miles of the railway line that was to unite the port of Algoa Bay with Graaff-Reinet and the far interior was officially opened for traffic on 21 September 1875. Although the day had not been declared a public holiday, shops and stores were closed.

James Bisset (1836-1919) at the age of 22 when he came to the Cape. He was the architect of the first passenger station in Jetty Street. Photographer: G.W. Wilson 25 Crown Street, Aberdeen. (Established in 1852)

Those who had not been fortunate enough to obtain tickets for the event, had at least the satisfaction of witnessing the arrival of the FIRST TRAIN with five coaches filled with passengers from Uitenhage and ten trucks laden with over 200 bales of scoured wool, the particular industry of the sister town, thus providing ample evidence that the line was not open for passenger traffic only, as had been rumoured.

Long before 10.30 a.m., the hour appointed for the departure of the train for Uitenhage, Jetty Street presented a gay and lively scene. As soon as the station doors were opened, there was a

rush for the platform and the fifteen coaches awaiting the invited guests.

At 10.40 a.m., to the accompaniment of stirring music from the Volunteer Band, the train was off on its 21-mile journey. As Uitenhage hove into sight, the excitement could hardly be contained. Loud cheering greeted the train as it drew up at the pretty little station.

As the passengers alighted and mingled with the local spectators on the platform, Mr W. Hume, M.L.A., Chairman of The Port Elizabeth and Uitenhage Railway Company, surrounded by the principal shareholders, made his way to the entrance. Addressing the Honourable J.X. Merriman, Commissioner of Crown Lands and Public Works, he said: "Mr Merriman, on behalf of The Uitenhage Railway Company, I beg to hand over to you this line, complete and fit for traffic." Whereupon the Commissioner replied: "Ladies and gentlemen in taking over this line from The Uitenhage Railway Company, I have much pleasure in declaring it open for public traffic to-morrow."

Although the shareholders of the company were very pleased with the purchase of the line by the Government, it was the first time this decision had come to the ears of the citizens of Port Elizabeth and Uitenhage. They were shocked at being "deprived" of their railway.

A luncheon was then served to the guests in the Dutch Reformed schoolroom, and all enjoyed an excellent meal. Toasts were proposed and drunk to the health of the persons connected with the undertaking and to the railway. A friendly spirit prevailed until Mr Merriman rose to make his speech. His tactless remarks about the "unjust charges levelled against the Government which he represented" were just too much for some of the guests and an otherwise pleasant function ended in an uproar. The Chairman being unable to control the situation, slipped away quickly, followed by Mr Merriman and a few dignitaries, whilst those who remained behind amused themselves by creating as much noise and disturbance as they possibly could.

Mr J. Paterson, one of the guests, returned after a while and, addressing those still in the room, all of whom were talking and gesticulating wildly, said that he protested against the way in which an otherwise happy gathering had been perverted into a political meeting.

It was a great relief to all when the time arrived to board the train for the return journey. At 4 o'clock the train steamed out of the station and the Uitenhagers were left to give vent to their feelings of joy by a magnificent display of fireworks from the Market Square to mark the birth of the railway.

PORT ELIZABETH RAILWAY STATION

The aesthetic appearance and the functional lay-out of passenger stations in the longer established cities in Europe became a new challenge to architects and civil engineers alike in the last century.

Passenger termini are composed essentially of two elements, firstly the platforms and railtracks in the arrival and departure hall and secondly the station entrance building, in which the booking hall, waiting rooms, baggage room, buffet, restaurant and shops are normally all situated at ground level. This is a convenient arrangement for passengers and staff, providing quick and easy movement between the platforms and the facilities in the entrance building.

The first major railway terminal in South Africa was completed in Cape Town in 1878, fifteen years after the railway to Wellington had been opened. It was designed by Mr A.W. Ackerman, architect and civil engineer, who had arrived at the Cape from England in 1875. He had left the Government Service in 1878 to start his own practice in Cape Town. The station, designed in the Victorian style of the period, served the public for more than eighty years, only being replaced in the early 1960s.

In July 1871, Mr J. Bisset, civil engineer and architect, was appointed Resident Engineer of Harbour and Public Works at Port

Elizabeth. He had come out from England in 1858, as one of a team of five assistant engineers under Mr W.G. Brounger, for the Cape Town to Wellington railway. He had left "The Cape Town Railway and Dock Company" in 1862 and had been in private practice in Cape Town for nine years, of which two years had been spent with "The Sea Point Tramway Company".

Mr Bisset was the architect of the first passenger terminal in Jetty Street and he must have also been responsible for the goods station in North End and the railway workshops, all of which were built during his term of office in Port Elizabeth. Most of his time was devoted to the Port Elizabeth-Uitenhage Railway, being built by a private syndicate, and the Government line to Bushman's River (Alicedale).

The original station, which is still in existence, was completed in 1875. It comprises a double-storeyed building with three arched doorways which led to the booking office and other facilities and, beyond, to the platforms. The Eastern Province Herald of 24 November 1874 reported: "The right wing was fitted for the telegraph department and the left wing for offices of the accountants etc. The rooms on the upper floor were reserved for the Resident Engineer and his staff."

The inside view of the station taken on the opening day of the railway shows only a canopy roof over each of the two platforms. The roof structure as we know it today was provided in the 1890s, when the wing in Station Street was built.

Mr Bisset held the post of Resident Engineer in Port Elizabeth until 1879, when he retired on account of ill-health and returned to Cape Town. His last assignment was "a report on the practicability of working advantageously for railway purposes the forests in the neighbourhood of Knysna". On his recommendation a sleeper factory was established there in 1885 for the supply of creosoted yellowwood sleepers.

He returned to private practice in the early 1880s, eventually retiring in 1892. For the next ten years he devoted much of his time to civic matters and was elected Mayor of Wynberg in 1893. James Bisset died in 1919 at the ripe old age of 83.

The second stage of the station development began in 1890, when preliminary plans were in preparation for a new two-storeyed building. In that year Mr E.J. Sherwood, quantity surveyor and architect, joined the Railway Service, and was appointed at Port Elizabeth under the Resident Engineer, Mr R.H. Hammer-sley-Heenan, to prepare the working drawings and the bills of quantities and to supervise the erection of the new station.

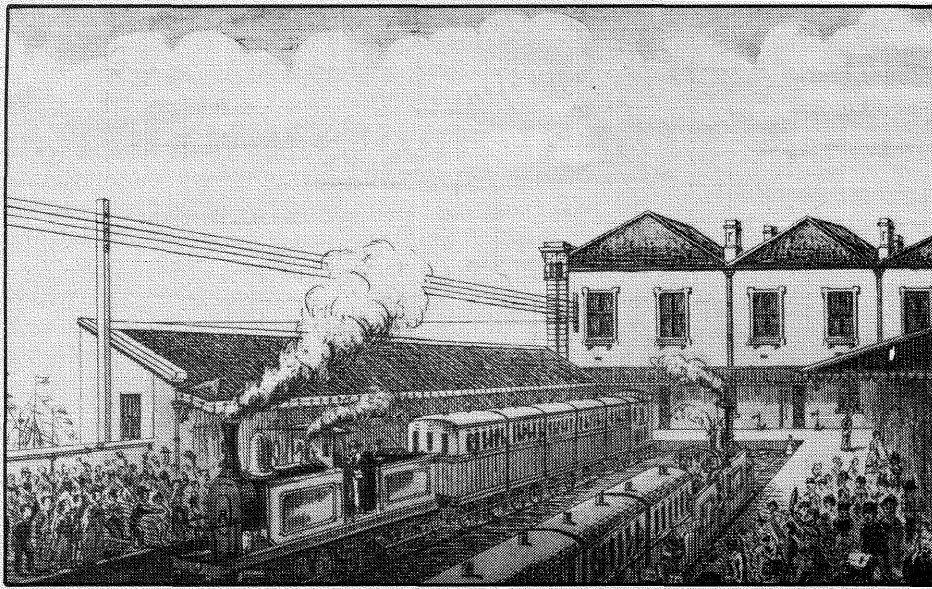
In the Annual Report of the Cape Government Railways for 1890/91 it is recorded: "Ample provision has been made for the requirements of the traffic at Port Elizabeth. The buildings and rookeries in several streets have been demolished and a plan has been agreed upon which will be a great improvement to the appearance of the town." A start had been made with the foundations, and in July 1891 tenders closed for the erection of the superstructure. The building was ready for occupation early in 1893.

Mrs. D. Picton-Seymour in her book "Victorian Buildings in South Africa" (1977) remarked that there was a definite similarity between the new wing in Station Street and the office section of the old Cape Town station, and as Ackerman was working for the Railways and the Public Works Department, Port Elizabeth station may well have been built to his design.

Bearing in mind that Ackerman designed the Cape Town office block whilst he was in the employ of the Railways (1875 — 1878), Sherwood, no doubt, would have been briefed to use those drawings and to adapt them to suit the local requirements and the site in Station Street.

The single-storeyed parcels-office on the corner of Station and Jetty Street, and the double-vaulted roof over the platforms and tracks formed part of the same scheme.

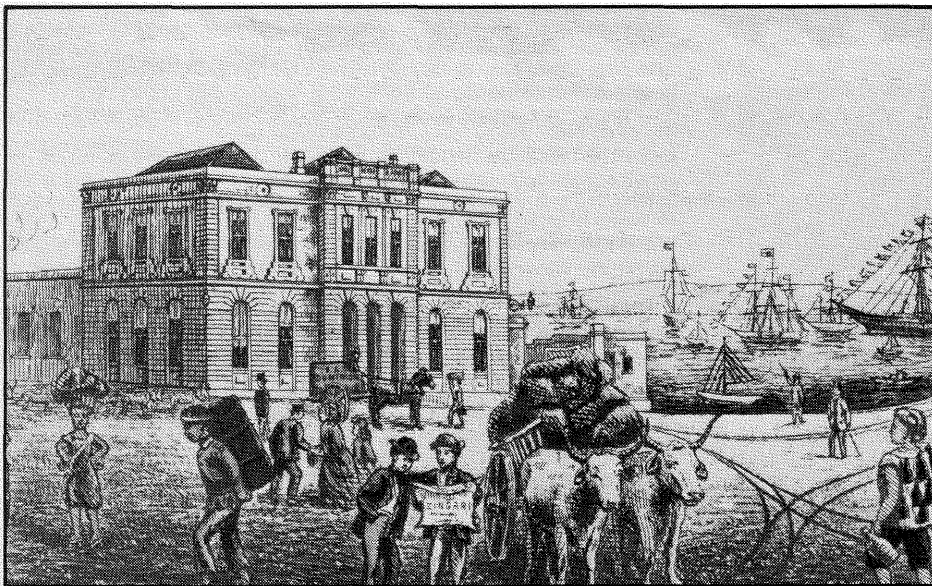
On completion of the station project Mr Sherwood left the Government Service to start his own practice in Port Elizabeth and, in partnership with his son, he designed many prominent

---

Port Elizabeth Railway Terminus. Scene inside on the opening day.
21 Sept. 1875

Port Elizabeth. The Original station building in Jetty Street still exists.
September 1875

Port Elizabeth renovated station building — August 1985
Two-storey Georgian style building is the original station (1875). The remaining Victorian style buildings were added during the 1890s.
Photograph taken from the elevated freeway. Algoa Bay in the background.

---

buildings in this town and in Uitenhage, Graaff-Reinet and Cradock.

Office accommodation for the Midland System staff soon proved inadequate. In 1898, only five years after the new wing had been completed, the building had to be raised to three storeys.

Except for some internal alterations the external architectural features of the buildings described have not changed much since the turn of the century.

THE OLD UITENHAGE STATION

The Uitenhage Times of 27 June 1873 reported; "Our Railway — On Friday afternoon last, Mr H.C. Hurry C.E., the Engineer of The Port Elizabeth and Uitenhage Railway Co, and Mr W.A. Spindler, on behalf of the contractor, Mr Mc Donald, were engaged in laying out the Railway Station between the Market Place and the New English Church. We understand that the building of the station has been entrusted to Mr R.G. Ablett of Port Elizabeth, and that no time will be lost in proceeding with the work."

At a meeting of the Uitenhage Town Council held on 5 August 1873, a letter was read from Mr Hurry, in his capacity as Engineer to the Port Elizabeth and Uitenhage Railway Co, stating that in order to preserve the beauty of the design of the Railway Station, it would be necessary to encroach eight feet into Market Street.

Uitenhagers and the local weekly newspaper took great pride in their station. They wanted it to be different, with a touch of their own. The Uitenhage Times of 19 September 1873 provided a delightful picture of what the station buildings would look like when completed: "If the plans etc of Mr Harry C.E. be carried out, as there is every reason to believe they will be, by the contractor, Mr Ablett, the Uitenhage Railway Station will be the prettiest building of the kind in the Colony.

It is to consist of a double-storeyed building in the Gothic style of architecture, with the very high pitched roof, now so much in vogue with public and other buildings at home, in which will be three dormer windows.

The upper apartments will be occupied by the Station Master. The front of the lower storey will present to the street a porched Gothic entrance between two arched windows, leading into the ticket office in the centre and the ladies' and gentlemen's waiting room on either side. Attached to each gable will be a wing.

In the upper portion of the roof will be placed a large tank into which water will be introduced by gravitation. This water will serve two purposes. Firstly, a reserve in case of fire. Secondly, it will supply, besides the requirements of the Station Master, travellers etc., two fountains which will be erected on each end of the platform and kept constantly playing, so as to cool the atmosphere and with its rippling please both the eyes and the ears of passengers as they wait for the train.

The building is to be of red brick, faced and pointed, if the Uitenhage brickmakers can produce an article good enough. Of this there can scarcely be any doubt, for we have been informed by Mr E.J. Dunn, the Geologist, that the clay of Uitenhage was not to be surpassed by any in the world, either for brickmaking or for pottery. Indeed geologically speaking Mr Dunn considered clay to be the speciality of Uitenhage; so we should think there will be no difficulty on the score of bricks.

In our opinion the design of the Railway Station is a very admirable one, and we shall be surprised if its completion be not the beginning of a new building and architectural era in Uitenhage."

Almost from the time it was opened in 1875, the quaint little station building was known as "The Doll's House".

The cul-de-sac station had served Uitenhage for more than 75 years when, in 1951, all activities were transferred to the newly completed through-station on the line to Cape Town and Graaff-Reinet.

The old station in Market Street, now the Railway Station Museum, was restored to its former glory in the 1970s. It was proclaimed a National Monument on 20 August 1976.

IN CLOSING

1985 will be remembered as a year of railway celebrations.

This year marks the 150th anniversary of the Great Western Railway in England, which was one of the major achievements of the Victorian Age.

Queen Victoria made her first railway journey on "God's Wonderful Railway" in 1835. She travelled in a luxurious royal carriage and Brunel himself, the famous British engineer, rode on the footplate.

1985 also marks the 75th anniversary of the South African Railways. It was in 1910 that the Cape Government Railways, the Central South African Railways and the Natal Government Railways united to become the South African Railways.

In Port Elizabeth the official opening of the renovated passenger station and the introduction of electrification between Port Elizabeth and De Aar took place at a special function arranged for this occasion on 8 August 1985.

SOURCES

- Uitenhage Times May 19, 1871: The Port Elizabeth and Uitenhage Railway Co. Prospectus
Uitenhage Times July 21, 1871: Evidence taken before the Select Committee of the House of Assembly. Mr Macdonald examined i.c.w. plans for the Railway
Uitenhage Times Nov. 8, 1871: The Port Elizabeth and Uitenhage Railway Co. Election of directors
Uitenhage Times Jan. 12, 1872: Supplement. Turning of the first sod at Zwartkops by Sir Henry Barkly, Governor of the Cape
Uitenhage Times July 19, 1872: Bill passed for the extension of the railway from Zwartkops to Bushman's River
Uitenhage Times Aug. 23, 1872: Meeting of shareholders. Revision of cost on account of gauge having been increased from 3' - 0" to 3' - 6"
Uitenhage Times Feb. 21, 1873: Progress report
Uitenhage Times June 17, 1873: Railway station at Uitenhage
Uitenhage Times Aug. 8, 1873: Council meeting. Uitenhage station
Uitenhage Times Sept. 19, 1873: Plans for Uitenhage station
Uitenhage Times Oct. 1, 1875: Opening of The Port Elizabeth and Uitenhage Railway
E.P. Herald Nov. 3, 1871: The Port Elizabeth and Uitenhage Railway Co. Report on meeting. Mr D Macdonald, the Engineer
E.P. Herald Oct. 17, 1873: Trial run from Port Elizabeth to Sydenham
E.P. Herald Nov. 24, 1874: Port Elizabeth station, progress
E.P. Herald July 20, 1875: The North-Eastern Railway to Commando Kraal due to be opened on July 24, 1875
E.P. Herald Sept. 21, 1875: Timetables for the Midland Railway and the North-Eastern Railway
Blue Books 1871 — 1875: Cape Government Railways. Annual Reports for Crown Lands and Public Works
Select Committee on new Houses of Parliament May 29, 1876: Minutes of evidence. Mr A.W. Ackerman
Blue Books 1890 — 1898: Cape Government Railways. Port Elizabeth, new passenger building
The South African Architect and Builder May, 1905: Biography of E.J. Sherwood
J. Bisset Dec. 1913: Memoirs
South Africa Nov. 22, 1919: Obituary of James Bisset
SAR & H Magazine March, 1951: "Baanbrekerswerk op spoorweggebied in Suid-Afrika" deur Eric Rosenthal
SAS-SAR 1960: "From the Annals of Railways in South Africa" by E.F.A. Huth
'n Eeu van Vervoer 1960: "Die Prestasies van die Ministerie van Vervoer van die Unie van Suid-Afrika - 1860 - 1960."
K.A. Austin 1967: "The Lights of Cobb & Co"
Dr D. Radford 1980: "The Architecture of the Western Cape 1838 - 1901." Unpublished thesis.

ACKNOWLEDGEMENTS

My sincere thanks are due to:

- Mrs M. Harradine, Africana Library, Port Elizabeth
Mrs M. Nell, Library, University of Port Elizabeth
Mr P.R. Coates, South African Library, Cape Town
Mr J.J.V. Conradie, S.A. Transport Service Library, Johannesburg
Mr J.V.Z. Hibbert, S.A. Transport Service Museum, Johannesburg
Prof. P. Pryce-Lewis, Simonstown
Dr D. Radford, School of Architecture, University of the Witwatersrand, Johannesburg
Cdr W.M. Bisset, S.A. Naval Museum, The Castle, Cape Town
Mr G. Swanepoel, Drostdy Museum, Uitenhage
Mr A.C. Bell, Chief Civil Engineer's Structural Office, S.A. Transport Services, Johannesburg
Mr J.H.S. Rudd, Port Elizabeth
Mrs M.V. Lewis, Port Elizabeth

The Eastern Star Museum in Grahamstown: a case study in conservation

---

Dennis Radford

It is widely acknowledged that one of the greatest problems concerning the conservation of architectural heritage, not only in this country but elsewhere, is the finding of a compatible new use for the historic older building.¹ By compatible it is meant that the form, spaces and details of the old are not obliterated by the adjustments necessary for housing the new use.²

The following article traces in some detail the process that was followed to ensure such a happy result. The building used as an example is No 4 Anglo-African Street, a part of a complex of buildings that originally made up the Eastern Star premises C1871 and which is now a working museum of printing. The chief purpose in presenting this information is to show how closely the principle and practice of conservation must be intertwined to ensure a satisfactory result.

In early 1981, the author took a party of students and staff from the Department of Architecture at the University of the Witwatersrand on a field trip to the Eastern Cape to view and measure up in detail some examples of early Settler architecture. The group based themselves in Grahamstown. It was during this stay that they were shown No 4 Anglo-African Street by members of the local Historical Society who were concerned about its future and had discovered its links with the old Eastern Star Newspaper.³ The building as first seen by the author (ill.1) consisted of a large (15m × 7m) rectangular block lying parallel to and fronting immediately onto Anglo-African Street. This block is built of fairly thick stone walls laid in random rubble to eaves height and has plastered brick gables at the ends. The roof is of a shallow double pitch and is covered in corrugated iron sheets. Internally, the original single volume had been divided into a living room, passage and three bedrooms by means of light partitions which were faced with machine made tongue and grooved boarding.

At the lower end is a small verandah covered by curved iron sheets. At the back is a small two roomed brick wing under a lean-to corrugated iron roof. To this was added in very slight construction a bathroom and a W.C. The remainder of the site (13m × 25m) took the form of an L and consisted of a small overgrown courtyard and garden. The superficial appearance was extremely shabby and it was obvious that unless the building received a great deal of attention quickly, irreparable deterioration was about to set in.

Although the building is not very large or complex, it occupies a position of importance in Anglo-African Street. The character of this relatively narrow, sloping street, which leads off the High Street, is derived chiefly from the stone buildings which give it a very urban feeling. The effect that any demolition would have on this character can be gauged by the now open space opposite No 4. It was therefore felt that the preservation of the existing building was vital in townscape terms.

It was then agreed that a short report should be prepared and the Star Newspaper in Johannesburg be approached to assist in its preservation. This was done and the Argus Group, proprietors of the Star, reacted very favourably. They contacted the newly founded National English Literary Museum in Grahamstown whose trustees agreed in principle to run it as a museum of printing. In brief, the Star would buy and rehabilitate the building

and hand it over, fully equipped to N.E.L.M. who would then assume complete responsibility for its running and maintenance. Its name, the Eastern Star Museum, would commemorate both its historical use and its links to the Star in Johannesburg. This agreement provided a realistic budget and viable future use for the building, both vital ingredients for its successful rehabilitation.

It was at this point that the author was approached by the Star and asked to act professionally as restoration architect. The initial brief was to visit the building again and report in detail as to its condition and as to whether the intended new function, that of a museum of printing, would be compatible with the building's essential character.

This inspection was carried out in April 1982 and a short report prepared which was submitted to both interested parties. The main points it covered were as follows:

The roof, both the structure and covering was found to be original. There had been some conjecture that it had possibly been thatched initially. This would date the building to around 1860 as corrugated iron was not in general use before then. If this was true it must have been one of the earliest buildings in Grahamstown to be roofed in the material, a small but important item of historical interest. The novel wrought-iron cleats to the ridge seemed to confirm this still experimental stage in the use of the material.

The existing front windows were clearly not the original, dating from C1900 but seemed to be of the same size as the original ones. They were in good condition and could easily be overhauled. There was no indication of the original, presumably small paned, windows.

The existing front door was a stock Victorian four panel door but of an internal thickness and it was felt that it should be replaced.

The external stonework was covered in many layers of ochre coloured lime wash. It was not recommended that it be cleaned for reasons that will be advanced below.

The main initial recommendations were as follows:

The existing lean-to (W.C. and bathroom) should be demolished and any new similar accommodation placed in a new block. Although the existing verandah dated from C1880, it added considerably to the external character of the building and should be retained.

A new timber ceiling incorporation a lighting system was required as was a new electrical system. The suspended yellowwood floor needed some repairs and a substantial base for the proposed printing press would be required.

The existing courtyard and garden would have to be cleaned and landscaped. In conclusion it was stated that "the building can be made into a very pleasant small working museum as is

---

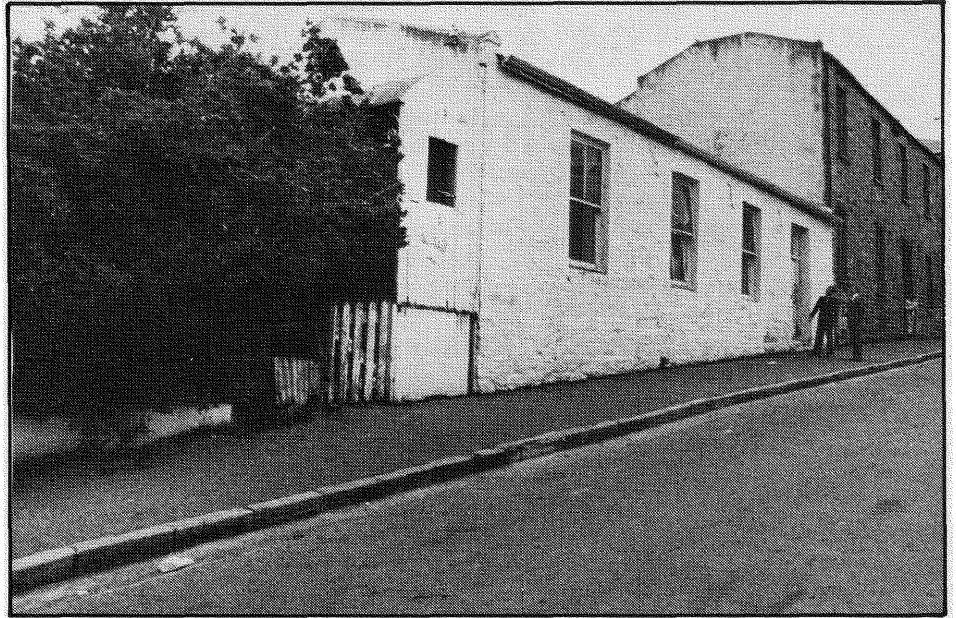
1. B.M. Fielden *CONSERVATION OF HISTORIC BUILDINGS* London, 1982 P 262

2. *Ibid* P 396 Et Seq.

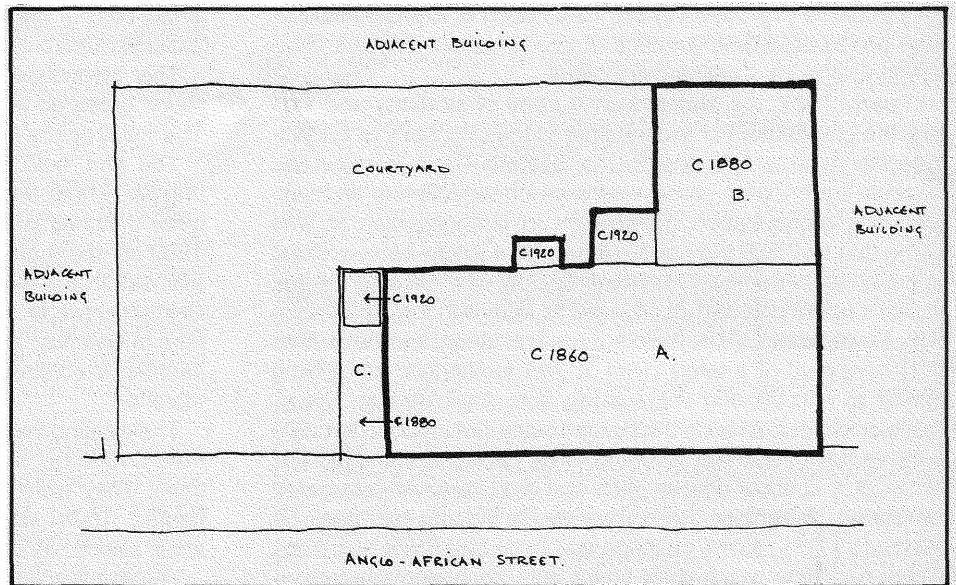
3. *The Eastern Star started in 1871 ceased publication in Grahamstown in 1887 and was then moved to Johannesburg to become The Star.*

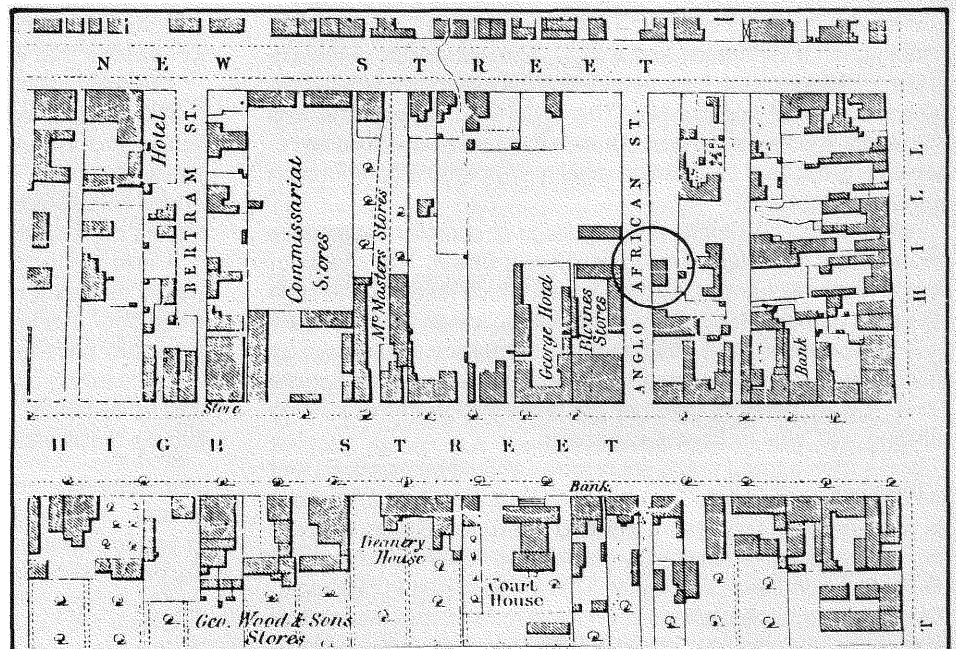
1. A view of 4 Anglo African street before restoration (Photo N.E.L.M.)

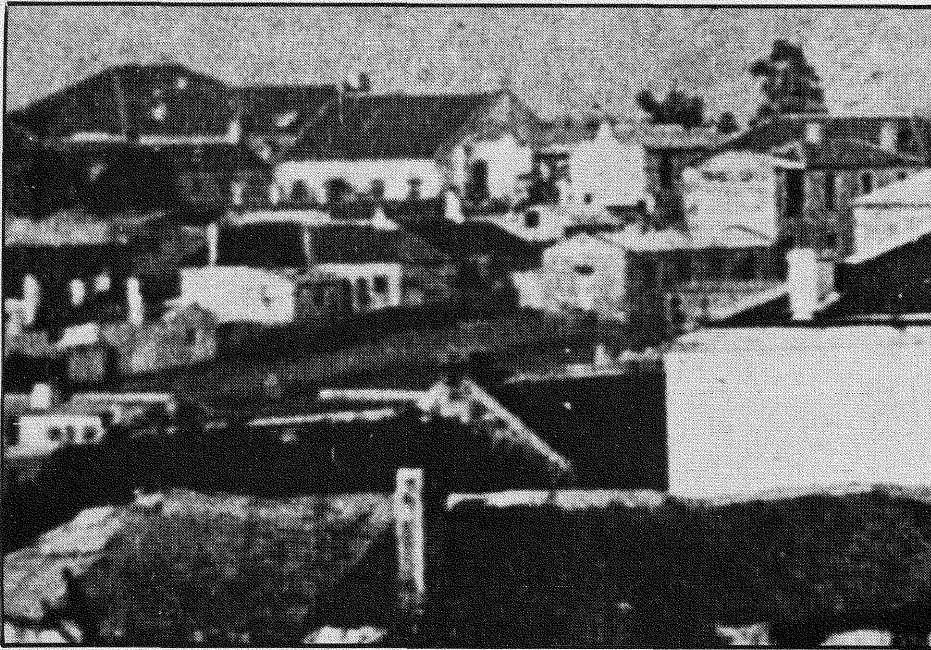

2. The assumed historical sequence of the building (Drawing of Author)

3. Portion of Hoggar's map of Grahamstown (1863). The building is shown circled. Note the rectangular form. (Original in Albany Museum).

---

4. Detail of panorama of Grahamstown C 1870, showing building just off centre in upper right quadrant. (Original in Albany Museum).

---

5. Photograph of archaeological dig in progress in courtyard (Photo N.E.L.M.)

---

envisaged, without compromising its structural and historical integrity. It is a small building with a complex history, the results of which have mostly added to its character and which can and should be retained”.

After this the next step in the process was the preparation of a users outline brief by the Director of N.E.L.M. This document, a model of its kind, was complete by early November 1982. It ran to 11 pages with 5 pages of appendices. A list of the section headings will give some indication of its thoroughness. These were: Aims, Functions Exhibits, Visitors, Staff and Major Spaces. Appendix A covered Exhibition - physical exhibits while Appendix B related to the treatment of site and buildings. A sketch plan indicating a rough layout of exhibits was also attached and in its scope and comprehensiveness it provided a firm basis for the anticipated form of the museum while giving the architect a clear and positive direction.

Two points derived from the brief are worth remarking upon at this stage. The first is that covered in section 2:1 which was as follows: “The building will be a combination of ‘open air museum’ and cultural technological history exhibition gallery, i.e. the building itself and its fixtures should be considered as an

exhibit on the grounds of their historical and architectural interest, in addition to providing accommodation for exhibits”.

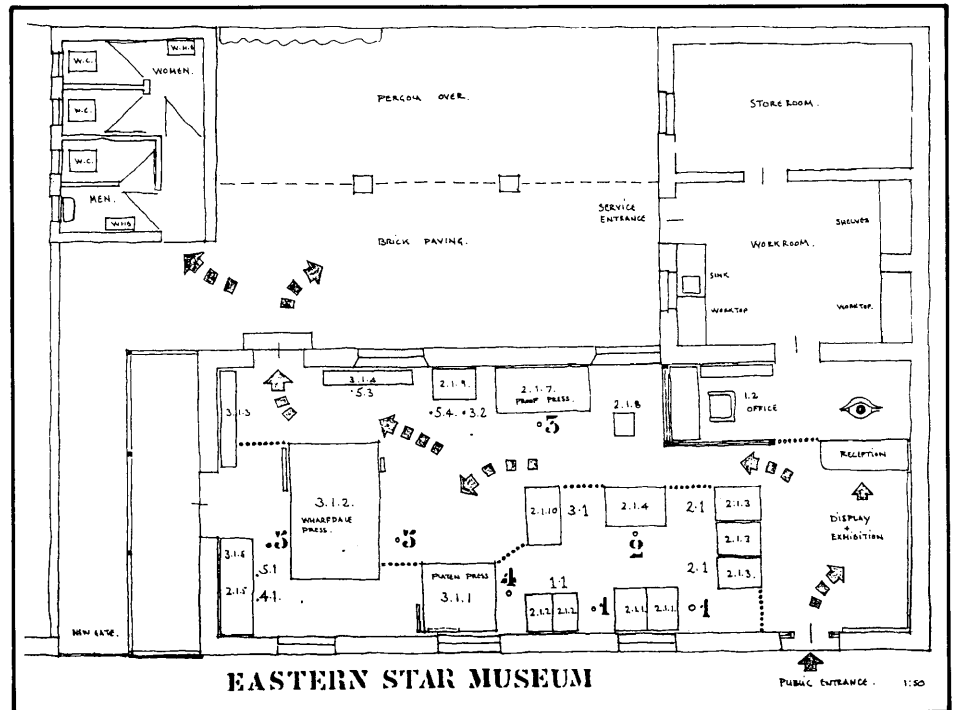
This and the subsequent clauses clearly provided for the building to become a living museum.

The second point, outlined in section 3:2 (Appendix B), put forward the need for archaeological research to underpin the hitherto scanty documentary knowledge of the building. This was eventually carried out.

The architect responded to the brief with a set of written comments. These pointed out that the principle of respect for the architectural and structural integrity of the building might impose certain limits on its future use although these limits would not be onerous. A sequel to this was the reiterated recommendation that some of the later ‘tacked on’ additions be demolished and that a secondary display and service accommodation be placed in a new separate building of a modest character. This is in line with current conservation theory which insists that a clear distinction be made between old and new both in form and structure.

In the major display area the concept of a clearly marked route through the exhibits was proposed with the exhibits them-

**6. Plan showing the layout of the exhibits in the museum.
(Drawing the Author).**

selves being tactfully divided into operable and therefore non-touchable and the reverse. The sketch plan was taken as the basis for this route. It was noted that no record of the actual layout of the original Eastern Star premises was available but that a reasonably authentic environment, that of a small printing shop C1872 could be created.

The principle of recording the rehabilitation process as mooted in the brief was strongly supported and the possibility of mounting a small display in the building for the education of the public was suggested.

The assumed historical sequence was then advanced (ill two). Later research was to confirm this sequence.

The rest of the response was concerned with outlining the technical implications involved in some of the points raised in the outline brief.

At this point sufficient documentary research had been computed to enable a clearer picture of the building's history to emerge⁴. These findings can be summarised in the following way:

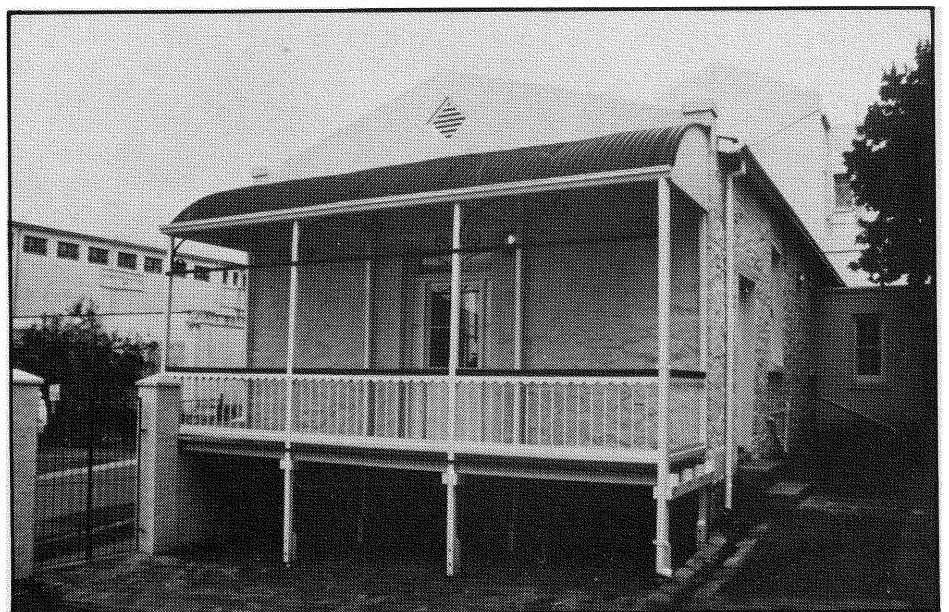
The earliest written reference to the building was in 1861

when it served as a classroom for St Andrews College. This use continued until 1872⁵. The plot had been sold to Bishop Henry Cotterill in late 1861⁶, it would therefore appear to have been built at this time.

This is substantiated by collateral evidence such as a survey dated August 26 1861 by the Government surveyor who demarcated sections A.B. + D. of Erf 19 (the building stands on B)⁷. A prior survey of 1857 had indicated the proposed subdivision of Erf 19 which fronts onto High Street into several new lots including the strip that was to become Anglo-African Street⁸. On Hoggar's plan of Grahamstown of 1863, part of which is reproduced here (ill 3), only three buildings are shown on the east side

4. Documentary research was conducted by both N.E.L.M. and the Architect, principally in the Deeds Office and Albany Museum.
5. Information in letter of 9/12/82 from Prof. De Villiers to author.
6. Deed of Transfer No 390 — 24/1/1862. Information in letter above.
7. Government Surveyors plan dated 4/11/1857 Information in letter above.
8. *IBid*

7. A view of the Eastern Star museum after restoration. (Photo the Author)

of Anglo-African. These are, starting from the High Street, the proprietor of the Anglo-African Campbell's house, Waller's rooms (the present Post Office building) and No 4.

In a photographic panorama of Grahamstown of C1870 (ill 4) part of which is also reproduced here, the building is clearly visible. Both Hoggar's plan and the view plus another slightly later view not shown here⁹, confirm that the earliest form of the building was that of a simple rectangle whose size and shape conforms to the core of the present building. The various openings such as doors and windows were also as now existing. There was no wing and verandah prior to 1880 as was previously conjectured. Nevertheless the building was clearly part of the Eastern Star complex in the 1870s.

An interesting digression is that the various stages of growth apparent when looking at the facade of the house just above No 4 are also charted in the plan and on the views consulted.

The archaeological 'dig' as recommended in the users brief was also carried out but somewhat later. It concentrated on the courtyard with its remnants of walls and paving (ill 5). No clear picture had emerged here and the possibility existed of finding artifacts which would prove the buildings usage and date. The dig was done by N.E.L.M. staff under the supervision of Mr Binnemann of the Albany Museum and will be reported in detail elsewhere¹⁰. However the finding of fragments of slates proved its early use as a schoolroom.

Having assembled all the relevant material and with the users brief to hand it was now possible to undertake the architectural aspect of the programme. This was presented in the form of a large scale sketch plan (ill 6) and also a small cardboard model to show the three dimensional implications of the proposed rehabilitation.

From the plan it can be seen that, with the exception of the C1920 additions, the building was to be kept as it was. The philosophy behind this was twofold, in practical terms it would have served little purpose to demolish the wing and verandah, both were not incongruent with the oldest part and could serve any required subsidiary functions with ease. On a more abstract level, there was the desire to preserve as much of the building's history as was compatible with its new use.

The internal partitions were to be demolished and the integrity of the large internal space, the original schoolroom, was to be reinstated. This room would become a printers shop through which small groups of visitors would be guided and where they would witness the sequence of operations typical of the production of a small newspaper C1870. The climax of this process would be the running of the great Wharfedale Press (3.1.2. on plan). The original Eastern Star machine had been dismantled but a contemporary one had been obtained from England along with other items¹¹.

The layout follows that prepared for the users brief but modified to allow for both the limits of the space and an easy route through the exhibits. This route ends at the existing back door which in turn leads out into the pleasant courtyard and where a new, modestly scaled, structure was to house cloakrooms and a secondary exhibition. The remainder of the site was to be grassed and landscaped in a low maintenance way.

The two rooms of the wing were to be a private preparation and storage area. Service to this was via a new lower gate and through the courtyard. Security and a desire to maintain the 'hard edge' of the street indicated the need for a high wall down the remainder of the frontage. Stonework was out of the question because of cost, so a thick bagged brick wall with a traditional mortar capping was designed instead.

Perhaps the most controversial thing about the external appearance of the rehabilitation is the decision to keep the light

cream limewash finish, especially as the other older buildings are of exposed stonework. This was done for the following reasons: The existing stonework is in random rubble (irregular sizes without courses) and was probably built with the reject pieces from the house next door. It is therefore almost certainly inferior in quality and, if the accumulated thickness of the paint is to be believed, was painted very soon after erection. The fittings of the present windows, although of almost the exact size of the original ones, had also damaged the openings which are now framed in plaster and not in stonework as is usual.

The programme as outlined above was then presented to the Steering Committee along with a preliminary builder's price which had been obtained by means of a rough schedule of work. It was accepted in toto, the only modification being to the new building where the accommodation was trimmed to effect some necessary savings. A simpler building, the present, was designed and after the production of detail drawings and a specification, a firm quotation was obtained. This proved acceptable to the clients and work was commenced in January/February of 1985, the completed building being handed over on 1 October.

What emerges strongly from the process as narrated above is the need for a 'grass roots' involvement in conservation by local people or organisations whose care and knowledge can provide the very necessary initial basis or kick off point. Having an idea for a viable use and then a realistic budget with a sponsor or sponsors would appear to come next along with the need for 'professional' intervention. By professional it is meant not only the restoration architect but also a clear sighted user. Most important of all though is a continual all round sensitivity to the building's integrity and all of its history. This history must also be thoroughly researched.

The necessity of a thorough users brief has also been stressed. This must be the foundation for any integrated architectural/user programme. Lastly, but certainly not least, is sensitive craftsmanship for which a good architect/builder relationship is usually an important ingredient.

All this is well known but it is worth repeating especially as the process works so well.

ACKNOWLEDGEMENTS

No work of this nature is the exclusive domain of a single person therefore the involvement of others in the project must be gratefully acknowledged.

Dr Eily Gledhill of Grahamstown for first discovering the building and its association with the Eastern Star.

The Argus Group, for the funding of the project, in particular Mr H. Tyson then Editor and Mr J. Nuttall, Manager of the Star, for their personal interest in getting it completed.

The National English Literary Museum who are operating it as a 'living' museum and whose director, Professor André de Villiers, through his enthusiasm and knowledge of printing provided much of the expertise necessary to turn it into a realizable project.

Pat Going of Erasmus, Rushmere and Going, architects of Grahamstown, who undertook the thankless task of day to day supervision.

Lastly, Heunis Construction of Grahamstown whose craftsmen turned drawings into reality.

For this rehabilitation and conversion the author is honoured to have been the recipient of a 1986 Herald Architectural Heritage Award.

9. See photograph from album 55/1032 dated 1878 in file no 916.87 Grahamstown, views (Africana Museum, Johannesburg).

10. N.E.L.M. intends to publish these findings in due course.

11. N.E.L.M. News 9 May 1986.

“If you want to know how much Escom cares about wildlife, ask the Cape Vulture.”

Dr. John Ledger, Endangered Wildlife Trust.

Like so many of our country's indigenous birds and animals, the Cape Vulture is an endangered species.

Some years ago it was discovered that Cape Vultures were being electrocuted in large numbers as a result of roosting on the pylons of live powerlines, causing frequent power failures in certain areas.

In trying to solve what was originally a technical problem, Escom's engineers consulted with a group of experts on the behaviour and habits of the Cape Vulture.

Escom established a Bird Research Committee to conduct ongoing research into interactions between birds and powerlines. It was imperative to try and prevent any further fatalities not only among the Cape Vulture, but among all birds. Burying the powerlines was out of the question, because of the vast expense — estimated at hundreds of millions of rand. What was needed was some

means of protecting the vultures from electrocution.

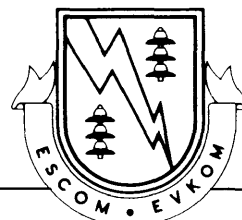
It was decided to avoid using hazardous pylon designs when routing new lines through areas where vultures occur. In critical areas special perches were fitted to more than 400 pylons, greatly improving the situation. More recently experiments with insulators have been carried out in an effort to finally eliminate this problem.

The ready cooperation between Escom and environmental interest groups has removed one major hazard from the life of one of nature's most majestic wild creatures.

This is one way Escom tries to minimize the impact of its activities on the environment.

For further information write to the Public Relations Officer at Escom. P.O. Box 1091, Johannesburg 2000.

The power behind tomorrow.

Bakerville skreeu om behoud!

A.D. Bosman

Die legendariese delwersdorpie BAKERVILLE, 20 km noord van Lichtenburg, skreeu eenvoudig om behoud!

Jaarliks, nee maandeliks, verloor hierdie prikkelende gehuggie onvervangbare besienswaardighede in die vorm van outydse kaias en woonhuisies benewens allerlei delwersgereedskap en -voertuie.

Woonhuisies wat vir dekades bewoon was, raak dikwels skielik leeg wanneer bewoners sterf of na ouetehuse gaan of by kinders gaan inwoon. Dadelik word so 'n ou huisie verkoop, afgebreek en die materiaal verwyder. Ongeveer vyf jaar gelede was daar nog sowat sewentig woonhuisies en ander sinkstrukture. Tans is minder as sestig daarvan nog staande.

Vyf en vyftig jaar gelede was Bakerville 'n gloeiende naam wat dwarsoor die wêreld op die lippe van mense was, die diamant-eldorado van Lichtenburg in Wes-Transvaal! In koerante en rolprente was dit bekendgestel as die plek waar 'n mens maar net 'n graspol kon uittrek om deur skitterende diamante tussen die wortels toegelag te word!

Binne drie jaar na die eerste ontdekking van diamante op die plaas Elandsputte, 'n gedeelte van die groter plaas Uitgevonden 99 waarvan Bakerville en Treasure Trove ook dele uitgemaak het, is verskillende ander plase in daardie gebied ook tot delwersgebied geproklameer.

In hulle tienduisende het mense van oral in die land en die wêreld na die delwerye gestroom sodat teen 1928 daar ongeveer sestigduisend Blankes en negentigduisend Swartes naastiglik bedrywig was om maar net 'n bestaan te maak of om skielik ryk, skatryk te word. 'n Malle, malende gewemel van oorgretige mense om die verborge skatte wat iewers tussen klip en gruis en grond versteek gelê en wag het vir 'n mensehand om dit te ontbloot, het die eens rustige halfverlate gebied, laat lewe soos geen ander plek in die land nie.

Bakerville was die kernpunt van die delwersgebied wat van oos na wes oor ongeveer dertig kilometer gestrek het. Skielik was dit 'n ware kosmopolitiese stad soos haas geen ander plek op aarde nie. En almal was daar met net een doel voor oë — om vinnig ryk te word! Sommer oornag skatryk te word. Tale vanoor die hele wêreld is daar gepraat en elke mensekleur kon daar gesien word.

Die gerammel van delwersgereedskap, die drywerstemme van mense en die gedreun van haastige vragmotors en motor-

karre het elke dag van vroeg tot laat oor die gebied gehang en saans wanneer die dagtaak afgehandel was het die jolyt op die straat, in danssale, in kafees en restaurante, by die mallemeulens en die sirkus alle dagrumoer oortref. Drank het in strome geloop en daarvoor gesorg dat plesier en jolyt tot breekpunt toe opvlam.

Tussen die rumoer en die pret het daar groepies van verskillende godsdienstige denominasies rondom 'n lanternliggie vergader om te luister na waarhede van die Ewige Woord. Sommige het nader gestaan, ander het luidkeels gespot . . .

Bedags het 'n digte rooi stofwolk oor die gebied gehang; so erg dat Siener van Rensburg, die vroeëre Boereprofeet, dekades vooraf al daarvan gepraat het.

'n Paar honderd diamantkopers het elk sy eie kantoor met wapperende vlag daarbo, op Bakerville gehad. Sakeondernemings van alle soorte in sinkskure is daar gevestig — winkels, motorwerkswinkels, kafees, 'n drukkerie, 'n hospitaal, polisie-stasie, mynkommissariskantore, skole, danssale, bioskope, kerke, 'n mallemeule en 'n sirkus wat omtrent permanent daar gestaan het, het almal groot sake gedoen. Daar was eenman-sinkkaias en effens groter sinkhuisies waarin hele gesinne gewoon het. Lokasies 'n endjie weg het duisende Swartes gehuisves. Die huisies was saamgeflans van enigets — sak, stukke sink, hout, planke, velle — ja enigets!

Ontspanning was daar ook. Onder die jongmanne was rugby die koningsport. Onderwysers, polisie en delwers het elk hulle eie spanne in die veld gestoot. Op 'n stadium was daar net meer as 100 onderwysers, hoofsaaklik mans en ongetroud. Danssale was aand vir aand oorvol en honderde het hulle mislukkings of suksesse of eensaamheid met sterk drank verwyd. Ander het hulle vermaak met dobbel, jolyt op straat, gereelde besoeke aan drinkplekke en kroë in Lichtenburg, Ottoshoop en selfs op Rooigrond en Mafikeng. Geld het gestroom en sommige onverskillige windmakers het in die kroeg 'n sigaar met 'n vyfpondnoot opgesteek!

ONTDEKKING

In omstreeks 1870 word Lewies Coetzee die eerste eienaar van die plaas Uitgevonden 99, ongeveer 20 km noord van Lichtenburg. Aan die staat moes hy jaarliks £1:10 aan "recognitiegeld" betaal. Die

plaas was 4 323 morg groot, maar baie klipperig met hier en daar 'n lappie wildebos. Dit was redelik goed vir weiding in die somer behalwe dat gifblaar vee daar soms soos kraaie laat vrek het. Na Coetzee word ene Van Staden en Kraft eienaars van die plaas.

In 1891 koop Abert Weir Baker die plaas, of altans 'n gedeelte daarvan, min wetende van die fantastiese rykdom wat vir ongetelde eeue direk onder die voete lê en wag het om deur 'n kennershand ontgin te word.

Teen 1918 koop Jan Voorendyk, posmeester op Lichtenburg, die gedeelte Elandsputte en word hy en Baker mettertyd goeie plaasbure. Abert Baker was 'n baie godsdienstige persoon en ook 'n lekeprediker van sy kerk, 'n denominasie van 'n Christelike kerk.

Die reste van oerriviere, vandag in 'n omgekeerde topografie op lugfoto's duidelik te sien, lê oor die gebied versprei van oos na wes. Op Elandsputte was daar 'n sterk fontein en dit het beesboerdery moontlik gemaak. Reeds voordat Koosie Voorendyk, oudste seun van Jan Voorendyk, standerd tien geslaag het, moes hy sy pa met die beesboerdery op Elandsputte help. Om bosluise op die diere te bestry word 'n beesdip op die plaas gebou. Terwyl 'n swartwerker besig was om die laaste gat vir die maak van 'n kraal by die dip te grawe ontdek hy 'n besonderse klippe in die gruis. Terwyl hy dit skoon vryf en daarna kyk vra Koosie hom waarna hy kyk. Die werker sê: "Basie, dis 'n daaiman die. Ek ken hom want ek het langs die Vaalrivier hulle gesien."

Daar was destyds — 1924 — af en toe gerugte dat 'n diamant in die Lichtenburgse gebied opgetel of in die krop van 'n hoender gevind was.

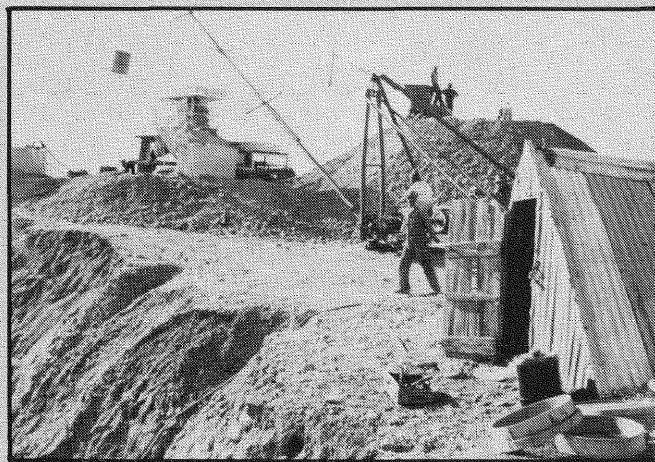
Koosie wat toe in standerd tien was, het dié besonderse blink klippe na sy wetenskaponderwyser, mnr. H.F. Bosman, geneem. Hy het die klippe aan die klas getoon en gesê: "Ons gaan nou 'n praktiese eksperiment maak. Ons plaas dit in 'n botteltjie met suur. As dit 'n gewone klippe is sal dit môreoggend verdwyn wees. As dit 'n diamant is sal dit môre nog daar wees."

Die volgende oggend kon die klas die uitslag van die eksperiment met eie oë sien. Die steentjie was nog daar; baie skoner en blinker as toe dit in die suur geplaas was: 'n driekaraat diamant! In daar-

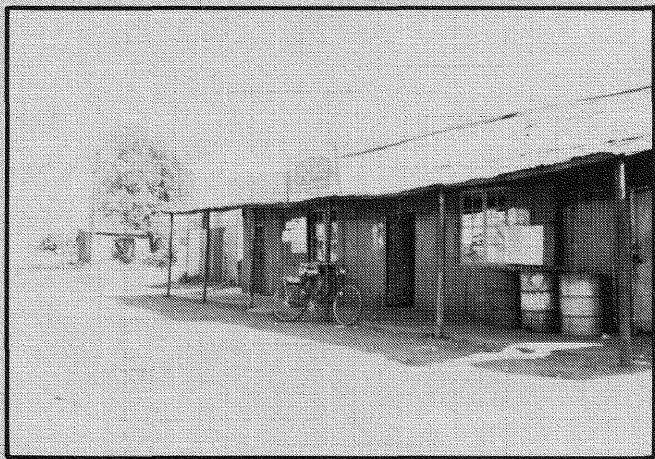
Bakerville —

Die stormloop ("rush") in volle gang.

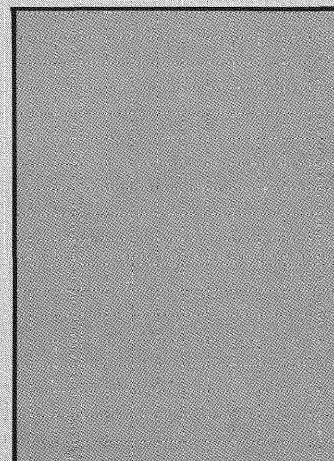
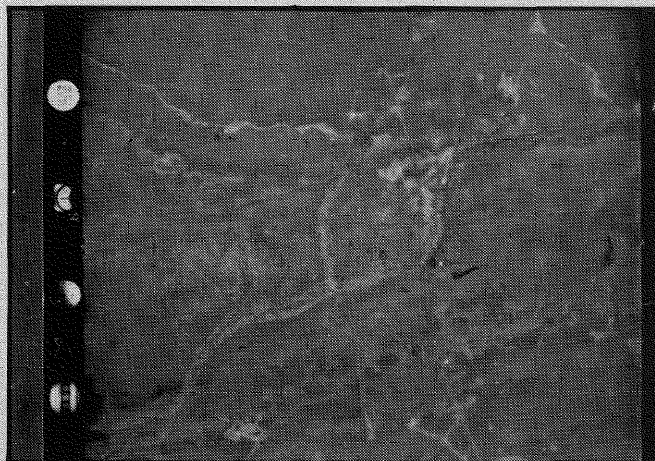
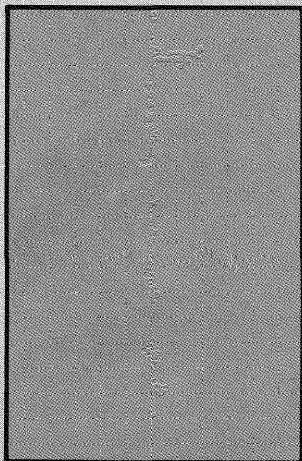
Op die kleim. Hyskraan vir diep delf. Sinkkaia regs voor.

'n Ou winkel het dusver die tyd oorleef.

Diamantkoperslaan soos dit in die 1920's en 1930's op Bakerville was. Tans alles gesloop.

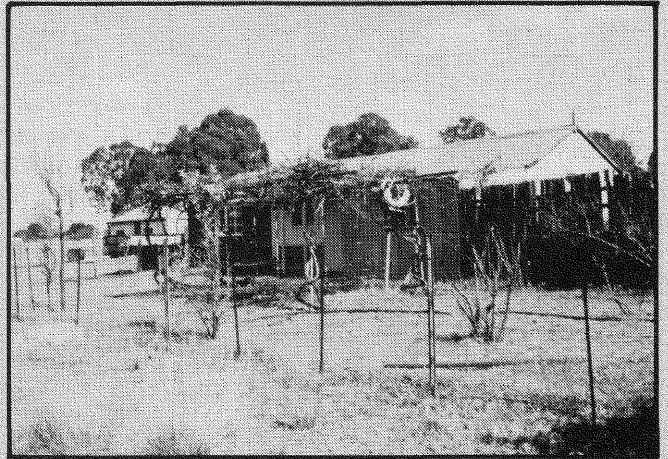

'n Lugfoto wat die reste van oerriviere dofweg aantoon.
Hierdie foto strek oor 'n wye gebied.

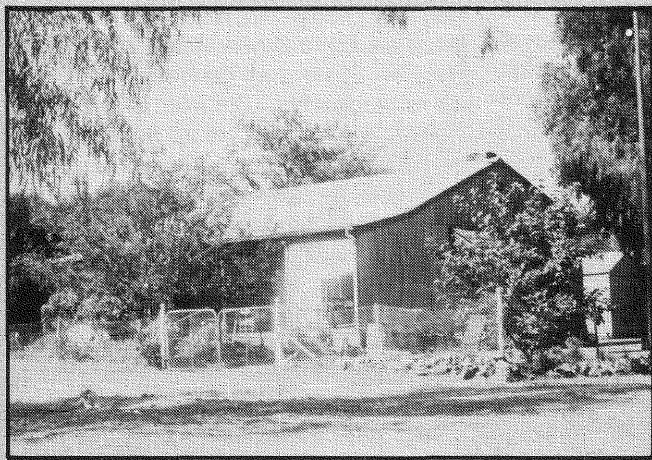
toe en nou

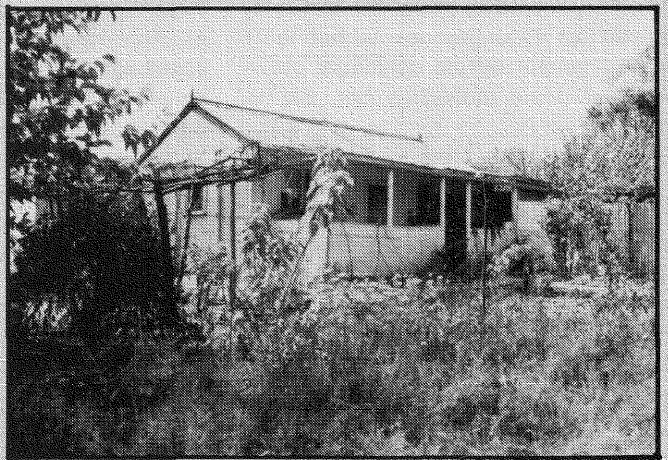
Vroeëre sinkkaias op Bakerville.

'n Delwerswoonhuisie op Bakerville. Vandag omring met sier- en vrugtebome.

Nog bestaande woonhuisies op Bakerville. Bome is geplant en blomtuinjies aangelê.

'n Kerksaal, ook vir onderwys gebruik, op Bakerville. Staan nog vandag.

Die ou Mynkommissariskantoor op Bakerville soos dit vandag daar uitsien.

die tyd was geoloog dr. H.S. Harger juis met prospekterwerk by Swartruggens besig. Hy het van 'n vonds van die Du Preez-broers van Manana, aangrensend aan Lichtenburg, gehoor. Op eie inisiatief het die Du Preez-broers en hulle swaer De Vos op Manana begin prospekter vir diamante. Dr. Harger het hulle besoek en aan hulle gesê: "You are wasting your time. There are no diamonds here." Maar terselfdertyd het hy darem verneem na 'n rif waarvan Willie du Preez gepraat het waar daar moontlik diamante kon wees.

Toe Jan Voorendyk die Elandsputte-vonds aan dr. Harger wys, was sy antwoord: "There's no diamonds here. A bird must have dropped it here."

Jan Voorendyk het dit nie daar gelaat nie. Hy kry 'n paar bekende persone om prospekterwerk op Elandsputte te gaan doen. Hulle was egter onsuksesvol. Vroeg in 1926 besoek geoloog Harger weer die gebied. Op Elandsputte gaan kyk hy na die gruis waar 'n gat gegrawe was om 'n dooie donkie te begrawe. Die gruis lyk belowend en hy besoek Jan Voorendyk op Lichtenburg en sê: "Jy weet, ek het miskien in my brief aan jou 'n fout gemaak. Ek het nou 'n paar uur gelede by die donkiegat gravel gekry wat goeie indikasies het. Ek het langs die pad daarvoor gedink, and if you are game and agree to it I will come with my whole camp and my boys to Elandsputte and give that gravel a trial." Die ooreenkoms is beklank en kort daarna het Harger op Elandsputte aangekom met sy hele konvooi. Hy het sy kamp dig by die eerste ou grasdakhuis op Elandsputte, naby 'n sterk fontein opgeslaan.

Daarna het hy gruis van die donkiegat aangery tot by die fontein. Na 'n week of wat het hy die gruis begin was. Daardie

gruis het dr. Harger se stoutste verwagtinge oortref. Jan Voorendyk skryf daarvoor: "Ek sit op kantoor te werk, 3.30nm toe kom Harger ingestap, gaan sit langs my en lê 'n stuk vuil papier met iets daarin op die lessenaar. Toe ek dit oop maak, is daar groot en klein 21 diamante! Hy het nog nooit 'n woord gesê nie en ek ook nie. Ons kyk vir mekaar. Toe sê hy: "Well, this is more than wonderful; 21 stones in the first day's wash; wonderful!" Dan skryf hy verder: "Die vuur was aan die brand. Dr. Harger het die STAR gevra om 'n korrespondent te stuur. Tailor het gekom; ja, daar was selfs van Australië wat vir my gewerk het. En Tailor het vir twee jaar lank op die delwery gebly!"

Prospekteerders het spoedig die eens rustige klipveld laat lewe. In 1926 word die volgende plase geproklameer as delwerye: Elandsputte, Bakers, Uitgevonden, Ruigtelaagte, Witklip en Klipkuil. Verskeie ander plase is later geproklameer. Die grootste stormloop ("rush", deur die delwers genoem) het in Maart 1927 plaasgevind toe Grasfontein oopgestel was. Tussen vyf en twintig- en dertigduisend hardlopers het aan die stormloop oor 'n afstand van twee tot drie kilometer deelgeneem. Die getal delwers het skielik grootliks toegeneem, en die bedrywigheid op Bakerville het byna handuitgeruk. En **Bakers** het **Bakerville** geword!

Die skool op Bakerville was die grootste van die sowat vyftien skole op die delwerye. Leerlinge kon daar tot standerd agt vorder. Die Ned. Geref. Gemeente Lichtenburg het hom oor die duisende ontwrigte lede van die kerk ontferm en sinkkerkgeboutjies is op agt plekke opgerig. 'n Leraar is spesiaal net vir die delwerye beroep en saam met lekepredikers en

maatskaplike werkers het hulle die geestelike en fisiese nood van duisende mense probeer lenig. Die Departement van Volkswelsyn, die Suid-Afrikaanse Vrouefederasie, ander kerke en liefdadigheidsorganisasies het almal ingespring om veral ook die armoede, wat gedurende die depressiejare van die 1930's groot was, te bekamp.

Diamante was redelik volop. Delwers wat op groot skaal gedelf het, het gefloreer en ander wat gelukkig was om 'n "pothole" te tref kon skatryk word. Maar die prys van diamante was uiters swak. Die groot hoeveelheid diamante wat daar uitgehaal is, het die diamantmark feitlik in duie laat stort.

Tussen 1924 en 1947 is in hierdie gebied meer as sewe miljoen karaat diamante uitgehaal en dit is in totaal vir die bedrag van 'n rapsie meer as R32 000 000 verkoop. 'n Gemiddeld van minder as R5 per karaat!

Die Provinsiale Museumdiens, Transvaal, stel daarin belang om Bakerville tot terreinmuseum te ontwikkel. Maar a.g.v. swak ekonomiese omstandighede is daar nog niks gedoen nie. Bakerville is deur die eienaars, mnre Dawie Maree en sy seuns Paul en Okkie, aan genoemde Museumdiens aangebied. Die Ned. Geref. Gemeente Lichtenburg Noord het ook reeds besluit om hulle kerksaal en grond waarop dit geleë is aan die Museumdiens te skenk. Talle bewoners van Bakerville is bereid en selfs gretig om hulle huisies aan Museumdiens te verkoop teen 'n baie redelike prys.

Die moontlikhede om hierdie stukkie besonderse Transvaalse kultuurskat te bewaar, bestaan gewis!

Wie is bereid om hierdie bewaringsprojek aan te durf?

'n Ontwikkelingsplan vir Enon

A.D. Herholdt

Die departement Argitektuur, Universiteit van Port Elizabeth, het op versoek van die Departement van Plaaslike Bestuur, Behuising en Landbou 'n ontwikkelingsplan vir die Kleurlingdorp Enon opgestel. Die volgende is 'n uittreksel uit die verslag wat in 1985 voorgelê is.

Agtergrond

Enon is 'n klein Oos-Kaapse dorpie wat sowat 12km oos van Kirkwood en ongeveer 180km suid-oos van Port Elizabeth geleë is. Vandag is die totale kleurlingbevolking minder as 500 mense. Enon se geskiedenis dateer egter terug na twee jaar vóór die Britse Setlaars voet aan wal gesit het in die Baai. Die dorpie is naamlik in 1818 gestig as die derde Morawiese Sendingstasie in die Kaapkolonie. Die dorp moes egter in 1819 verskuif word na

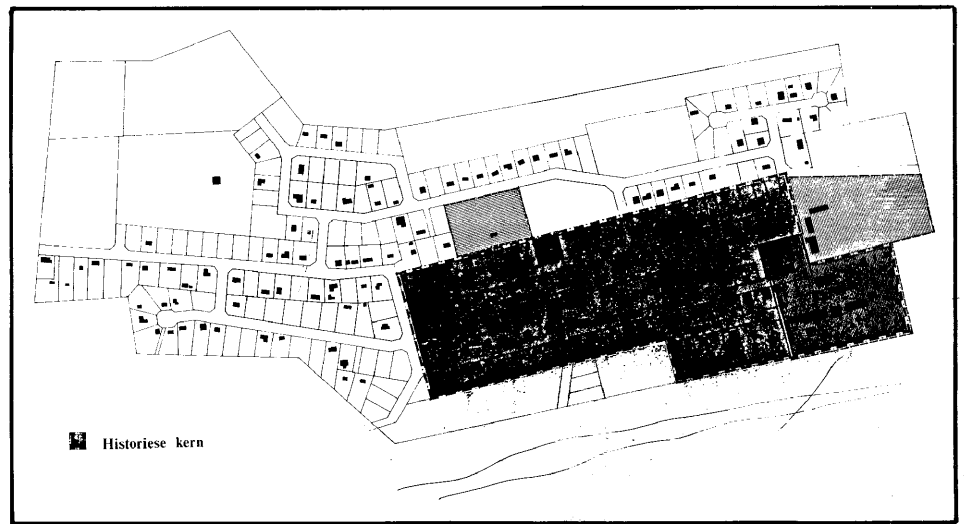
sy huidige posisie weens 'n grensoorlog. Enon is tans geleë op die walle van die (gewoonlik droë) Witterivier. Die rivier is dan ook die inspirasie vir die naam van Enon. Dit moes baie gereën het in 1819 want Enon is vernoem na die plek waar Johannes die Doper mense in die rivier gedoop het "omdat daar baie water is". (Joh 3:23) Dit is egter nie gewoonlik die geval nie en 'n gebrek aan water was juis een van die groot stremmende faktore wat veroorsaak het dat die bevolking so laag gebly het.

Maar terug na die begin. Na die verskuiwing in 1819 is 'n straat dadelik afgesteek en erwe uitgegee aan weerskante daarvan. Bouwerk daarop het dadelik begin. Werk aan 'n kerkgebou aan die bopunt van die straat is ook begin en die kerk is in 1821 ingewy. Vandag staan omtrent al hierdie geboue nog. Dit dien dan ook as vernaamste en miskien enigste "rekords" van die verlede; foto's en geskrifte oor die nedersetting bestaan omtrent

---

TEKENING 1: Dorpsplan van Enon

---

nie. As “rekords” verskaf die geboue ook dan vandag aan ons waardevolle inligting en insigte omtrent die verlede en geskiedenis van Enon, bv.

- Die funksie van Enon as Sendingdorp kan duidelik gesien word in die fisiese dominerende van die kerk bo die ander kleiner geboue. Die kerk, in 'n eenvoudige Gotiese styl en met

bv. die pastorie, smidswinkel, poskantoor en later die skool en Raadskantore.

- Die roostertipe dorpsuitleg van reguitstrate en reghoek-erwe en gebouetjies, wat getuig van goeie vakmanskap, dui baie duidelik op die westerse invloed van die Duitse sendelinge.
- Die landerye, watervore en algemene netheid van die aanleg

TEKENING 2: Die Kerk (M. Wagner)

---

tipiese “Morawiese eienskappe” soos die witgeverfde geelhoutplafonne, -balke, sitplekke, preekstoel, vensterrame en alle mure troon bo die ander geboue uit. Die ligging van die kerk binne die gemeenskap is ook geaksentueerd en daarom verrys ander “belangrike” geboue ook om die kerkplein, soos

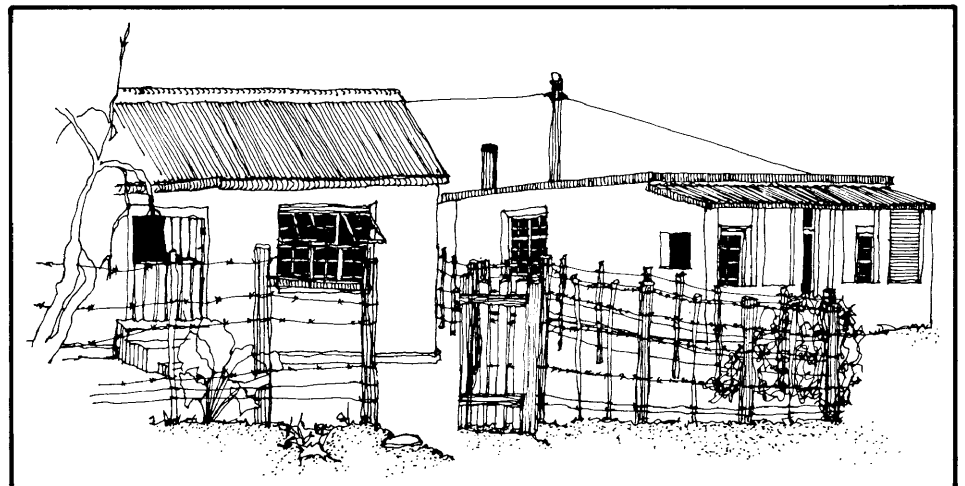
dui baie sterk op die klem wat gelê is, nie net op godsdiens nie, maar ook op die praktiese en materiële welstand van die inwoners.

- In die kerk dui die rakke vir blaasinstrumente op die peil van beskawing wat daar geheers het — dat daar naas godsdiens

---

TEKENING 3: Tipiese Huise (M. Wagner)

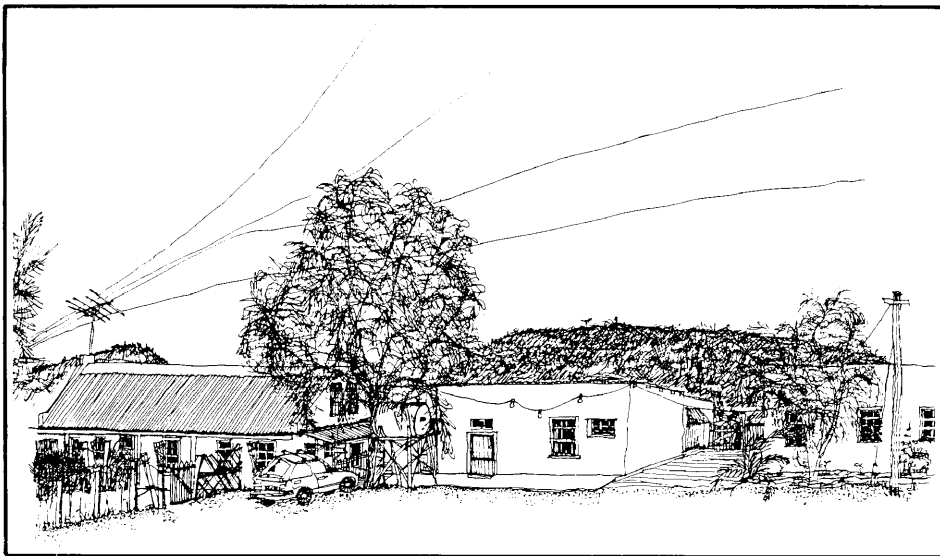
---

en arbeid ook tyd ingeruim is vir die maak van musiek. So terloops, dit was die gewoonte dat as die rivier wel afkom die eerste kind aangesê is: "gaan roep die brass band, die water kom."

- Wanneer die huisies van naderby beskou word, byvoorbeeld as daar gelet word op die steenverbande, dan blyk dit dat die inwoners oor 'n betreklik gesofistikeerde kennis van bouery

TEKENING 4: Geboue op Kerkplein
(M. Wagner)

beskik het.

- Die beperkte grootte van die huise en die karig ingerigte binnekante dui daarop dat die inwoners dit nooit breed gehad het nie.
- Die latere uitbreidings met die ongekontroleerde straatpatroon en swakker tipe huise dui op 'n verlaging van standarde van die eerste periode af.
- Latere modernisering aan die huisies in die dertigerjare aan die agterkant, dui op 'n voortsetting van die wil om vooruit te gaan en van 'n gesonde selfbeeld.

Hoewel daar geen strukture van uitmuntende argitektoniese meriete is nie en die huise maar nederig van aard is, skep die samehang van geboutjies geleë in die "historiese deel" tog 'n unieke bewaringswaardige geheel met 'n definitiewe gevoel van plek. Vir jare noual gaan Enon, jammer genoeg, agteruit: huise word verwaarloos, die gemiddelde ouderdom van die inwoners hou aan styg en nuwe intrekke bly weg. Die potensiaal van die nedersetting vir die regte soort ontwikkeling is egter groot. Naby genoeg aan Kirkwood, Uitenhage en Port Elizabeth vir die pendelaar of geskik as naweekuitspanplek vir stedelike families, kan Enon baie aantreklik gemaak word.

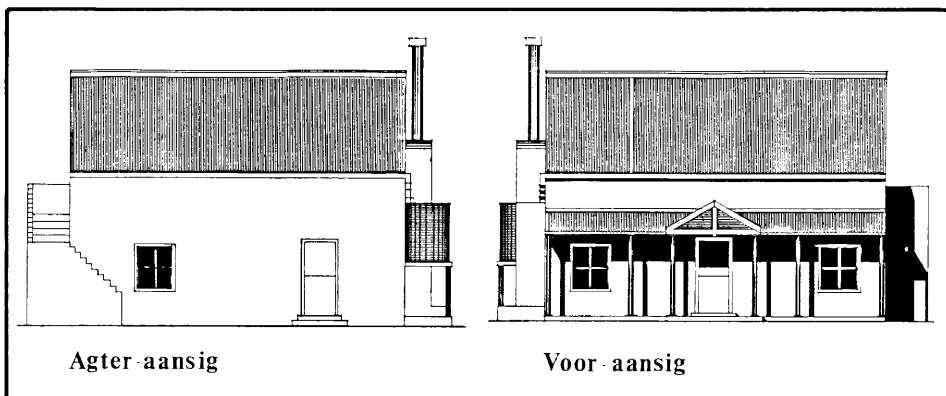
1. Die verkoop van bestaande onbeboude erwe

In 1909 is 'n Sendingwet deur die Parlement aangeneem waarvolgens Enon nie langer deur die kerk bestuur sou word nie, maar deur 'n Bestuursraad van inwoners. Sodanige Raad is in 1912 ingestel en vandag nog betaal die inwoners 'n baie lae huurgeld aan die Raad vir verblyf in die huise.

Hoewel daar 'n weerstand by die inwoners teen die verkoop van onbeboude erwe bestaan, weens vrees vir 'n verhoging van huurgeld of "onteiening", is daar tog op hierdie strategie besluit. Slegs 57 % van die erwe in Enon is beboud. Deur bestaande erwe te verkoop, word nie alleen 'n bron van inkomste vir die Raad geskep om verbeteringe mee aan te bring nie, maar as invul sensitief gedoen word kan dit die huidige karakter heelwat versterk. Die alternatief is natuurlik om 'n nuwe uitleg langs die bestaande aan te lê. Dit sal nie net baie duurder wees vir voornemende kopers weens die gebrek aan infrastruktuur nie, maar kan daartoe lei dat twee halfbeboude gebiede langsmekaar kan lê.

2. Riglyne vir invulgeboue

Hierdie riglyne is beperk tot die deel geïdentifiseer as historiese kern van Enon. Hierdie deel bevat 94 van die totale 251 erwe (of 36 %) en aansigkontrole is hier van groot belang. 'n Aantal huise is ontwerp om as voorbeelde te dien van wat wel kontemporêr van aard, tog sal inpas by die bestaande wonings. Die patroon van reghoekige huise, geplaas as parallel en 2m vanaf die straat, is behou.

TEKENING 5: Aansigte van 'n
invulhuis (I. Botha)

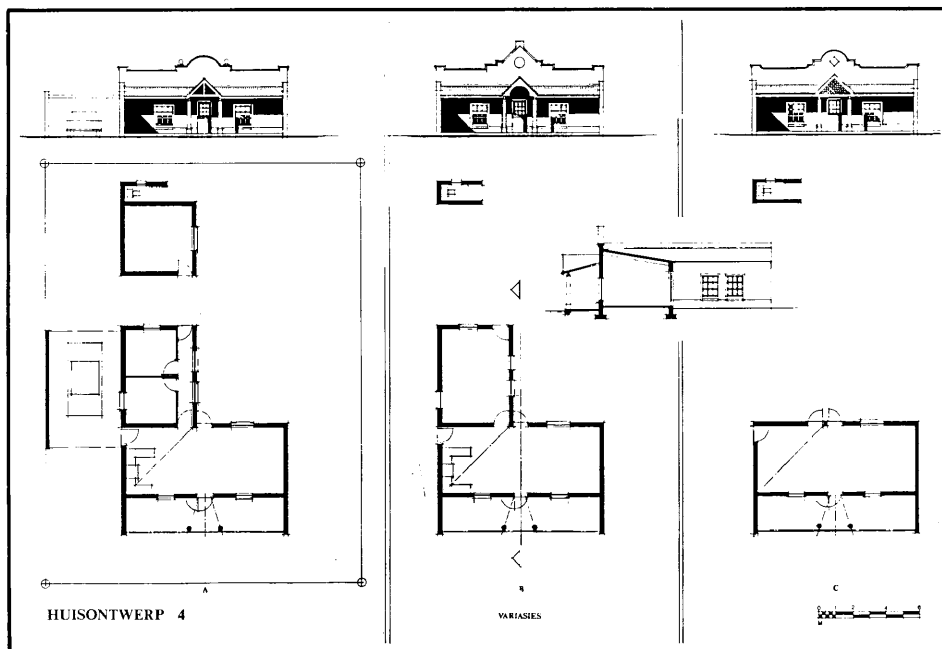
VOORSTELLE

Daar is besluit om dit wat reeds op Enon bestaan te versterk en aan te help deur middel van 'n vyfpuntplan. Voorstelle vir toekomstige ontwikkeling is dus:

3. Vergroeningsplan

Reeds met die stigting van Enon is vrugtebome soos lemoen-, perske- en vyebome aangeplant. Lemoene is selfs op een stadium in die negentiende eeu van hier uitgevoer na

TEKENING 6: Aansigte en planne van 'n invulhuis waar verskeie alternatiewe aangetoon word. (P. Cooper)

Europa toe. Tans, heel moontlik weens die tot onlangse gebrek aan water, is daar min bome oor. Noudat dié probleem egter oorbrug is, is aanbeveel dat vrugtebome weer aangeplant word en wel op die straatfronthoeke van elke erf. Dit sal 'n klomp voordele meebring. Nie alleen bied dit 'n bron van voedsel en skadu nie, maar sal dit ook die straatbeeld versterk en sterker saambind. Die bome sal ook nie in die pad van toekomstige bouery wees of skaduwees op die huise gooi nie.

4. Restourasie-gidslyne

Die hoofdoel van restourasiewerk behoort te wees om agteruitgang te stuit of teen te werk, sonder om rekords te vernietig. Moet herstelwerk so gedoen word dat die verskil tussen die nuwe en oorspronklike werk nie uitmekaar geken kan word nie? Beslis nie. 'n Mens wil nie rekords vervals nie. Herstelwerk moet simpatiek gedoen word, sodat dit nie die geheelvoorkoms van die gebou skaad nie, maar van naderby gesien moet die verskil tussen dit wat nuut bygekom het en dit wat outentiek is, wel opgemerk kan word.

By die Enon-huisies sou 'n mens restourasiewerk as volg kan saamvat:

- i Tref voorsorg om agteruitgang, waar dit ooglopend voorkom, stop te sit.
Byvoorbeeld: Maak dakke wat lek heel; herstel pleister wat van roustene afgeval het; verf houtwerk waaraan die verf verweer is, ens.
- ii Vervang net onderdele en afwerkings wat totaal verweer is. Daar moet gepoog word om, veral as dit net hier en daar 'n onderdeel of afwerking is wat vervang moet word, vervangingsonderdele of afwerkings te bekom wat so na as moontlik aan die oorspronklike is. Maar daar hoef aan die anderkant ook nou nie weer hemel en aarde versit te word en onnodig baie spandeer te word om so 'n onderdeel of afwerking te bekom nie. Gesien uit die oogpunt van "vervalsde rekords" is dit in 'n sin goed om doelbewus 'n effense afwyking te bewerkstellig, net om die onderskeid tussen wat outentiek is en wat nuut is uit te wys. As, soos in die geval van Enon, Baltic Deal nie meer beskikbaar is om vensters wat vervang moet word mee te vervaardig nie, sal meranti goed genoeg wees, veral as dit tog gevef word.
- iii Maak aanpassings vir die gerief van gebruikers, slegs genoeg om prakties te wees.

Waar grootskaalse aanbouings egter nodig blyk te wees, sê nou maar net so 'n groot aanbouing as die gebou waarby aangebou word, moet die aanbouing liever nie in dieselfde styl as die oue gedoen word nie, maar in eietydse styl waarvan die ontwerp bewustelik die historiese gebou, simpatiek akkommodeer. Waar nuwe toerusting soos byvoorbeeld water en elektrisiteit geïnstalleer word, sal dit meer simpatiek wees as die pype nie in gleuwe wat in die mure gekap word, ingesit word nie, maar behoort hulle netjies op die oppervlak aangebring te word. Waar nuwe mure binne ingebou word, sal dit sin maak om die nuwe mure liever in droë konstruksie te doen sodat die historiese struktuur so ver as moontlik ongesteur gelaat word. Waar daar mure uitgebreek word, moet dit op so 'n manier gedoen word dat dele daarvan oorbly sodat die oorspronklike uitleg steeds waarneembaar bly.

Spesifieke riglyne vir die restourasie van 'n huis aan die bopunt van kerkstraat op die kerkgrond en die omskepping daarvan in 'n museum is ook gedoen.

5. Versterking van die bestaande kulturele sentrum

Die gebied rondom die kerk, waar die pastorie, poskantoor, skool, raadskantore ens. gebou is, is geïdentifiseer as die kulturele sentrum van Enon. Ten einde hierdie sentrum te versterk, is 'n gemeenskapsaal en kantore vir die Bestuursraad daar beplan. Om die sentrum verder tot sy volle reg te laat kom, is aanbeveel dat 'n plein met plaveisel geskep word. Die materiaal kan gratis uit die rivier verkry word as rivierklippe gebruik word.

Ten slotte word gehoop dat met hierdie voorstelle Enon tot sy vorige glorie opgehef kan word en dat hierdie studie as hulpmiddel mag dien by die opstel van riglyne vir soortgelyke gevalle.

BIBLIOGRAFIE

1. Kruger, B., THE PEAR TREE BLOSSOMS, Genadendal Printing Works, Genadendal, 1967
2. Temmers, E.M., (red.), ENON WOONPLEK VAN 'N MOEDIGE VOLK, Genadendal Drukkery, Genadendal, 1978
3. Redelinghuis, A.C. en W.H. Thomas, ENON — PERSPEKTIEF OP 'N KLEIN LANDELIKE GEBIED, Spotlighseries no 2., Instituut van Nasionale Ontwikkeling, Universiteit van Wes-Kaapland, 1977.
4. HERHOLDT A.D. en N.G. Maritz, ENON: ONTWIKKELING EN BEWARINGSVERSLAG Departement Argitektuur, UPE, 1985

Hendrik Matthys van Zijl, die Jagkoning van Gestoptefontein

P. de Jager

Die lewensverhaal van hierdie ou legendariese figuur en pionier uit vergange se dae toe ons land nog wild en ongetem was, is nie net 'n onafskeidbare deel van die geskiedenis van Ottosdal en sy mense nie, maar is deel van die kultuurerfenis van die Afrikanervolk. Van hom skryf J. von Moltke in sy boek "Jagkonings" wat in 1943 gepubliseer is en wat o.a. gaan oor die jagervarings van Van Zijl en Jan Robbertse — nog 'n beroemde grootwildjagter uit die vorige eeu — ". . . daar (kan) geen twyfel meer bestaan oor die plek wat Hendrik van Zijl en Jan Robbertse onder ons Boerejagters moet inneem nie. Hulle was dié twee jagkonings van die Afrikanernasie — die grootstes onder die grotes." [1]

Die familie Van der Merwe wat baie jare in die ou huis gebly het terwyl dit nog feitlik in oorspronklike toestand was met die uitsondering van die heel agterste deel (suid) wat toe reeds vervalde begin raak het a.g.v. die verdeling van die oorspronklike ou plaas in twee dele. Die nuwe lyndraad het die huis toe in twee verdeel. Mettertyd is die agterste gedeelte afgebreek. Oom Thys vd Merwe wat later jare baie inligting oor die ou huis verskaf het, is links voor as jong seun en sy broer J.P., net agter hom. Die foto is geneem op die trap voor die voordeur. Let op die ysterpyppilare van die stoep. (Foto mev. Lily Burger, Ottosdal)

VAN ZIJL TREK NA TRANSVAAL

Voordat Robbertse, en na hom Van Zijl, die Transvaal ingetrek het, het die Swartse van Marico se wêreld baie opspraak verwek toe hulle reeds omstreeks 1802 tot sover as by die hoofstat van Silkaats in die noorde gejaag het en tot aan die Zambesi beweeg het. Dit is egter volgens inligting wat ons vandag beskikbaar het, twyfelagtig of die Swartse ooit werklik groot olifantjagters was veral ook aangesien hulle gewere en ammunisie, veel primi-

tiewer as Van Zijl sin was. Vir sover bekend, was die eerste Transvaler wat 'n olifantjagveld in die noordweste gaan soek en gekry het, die bekende Bêrend Bouwer, wie se vrou tant Hessie, wat hom baie jare oorleef het, in 1930 baie waardevolle inligting aan Von Moltke verskaf het oor o.a. Van Zijl en Robbertse.

In die eerste helfte van die vorige eeu, toe die Swartse in die noorde gejaag het, het Bouwer die groot olifantparadys, die Tebraveld, wat tussen die Okavongorivier en Damaraland lê, sy jagveld gemaak. Op een of ander stadium het Bouwer die ryk Kolonialer, Hendrik van Zijl, wie se jagveld die destydse Betsjoeanaland was, ontmoet en het Bouwer, wat 'n baie jonger man was as Van Zijl, die geheim van die Tebra aan hom vertel. Dit was die begin van 'n jarelange vriendskap as jagmaats.

Wanneer presies Van Zijl na die Transvaal toe getrek het, is nie bekend nie, maar dit was waarskynlik tussen 1855 en 1860. Hy trek uit die distrik Colesberg in die Kaapkolonie na Wes-Transvaal en kom vestig hom op die plaas "Gestoptefontein" in

Hendrik van Zijl en twee van sy seuns, Marthinus (links) en Andrew. Van Zijl het sy linkeroog in die jagveld verloor. 'n Historiese foto uit Von Moltke se boek, "Jagkonings."

[1] Von Moltke, J., *Jagkonings*, 1943, Deel 1, p. 1

die distrik Potchefstroom in daardie jare. [2] Een van die ver- naamste redes waarom Van Zijl Transvaal toe getrek het, was waarskynlik om nader aan sy jagveld te wees want hy was in die eerste plek grootwildjagter, eintlik olifantjagter, en in die tweede plek, eers boer. Wes-Transvaal het nog oop gelê en Van Zijl wat as vermoënde man, 'n groot veebesitter was, het beslis ook groot waarde geheg aan die feitlik onbeperkte water en weiding van Gestoptefontein van daardie jare.

Van Zijl was vergesel van sy vyf kinders en hulle goewer- nante, mej. Chrissie van Antwerpen. Sy was ook blykbaar vol- gens oorlewering Van Zijl se minnares; reeds genoemde tant Hessie Bouwer, vrou van Bêrend, het dit aan Von Moltke beves- tig. Hy was ook aan die ouer geslag wat hom nog geken het hier in ou Korannafontein, bekend as die man met die twee vrouens. Waarom sy vrou hom nie hierheen vergesel het nie, is nie bekend nie en sy en 'n dogter, Sannie, wat later met ene Jacob van Niekerk getroud is, het in Colesberg agtergebly. Mev. Van Zijl is blykbaar nie lank nadat Hendrik die Kolonie verlaat het, oorlede, waarna hy glo wettiglik met Chrissie getroud is.

Daar was vier seuns uit die eerste huwelik; Pieter, Marthinus, Andries, bekend as Andrew, en Jan, bekend as John, en twee dogters, reeds genoemde Sannie en Annie wat saam met haar pa en broers getrek het. Sy is later getroud met Nicolas Gey van Pittius wat aanvanklik lid was van Van Zijl se jaggeselskap voordat hy sy eie koers ingeslaan het. Von Pittius het in 1883 hoof (of President) geword van die Republiek Goosen wat tot stand gekom het saam met die Republiek Stellaland deur Boere en ander vrywilligers langs die Transvaalse wesgrens.

Uit die tweede huwelik met Chrissie van Antwerpen, is slegs een kind, 'n dogter Blanche gebore. Sy is later getroud met ene Strauss en tot met haar dood woonagtig in die distrik Bloemhof.

VAN ZIJL SE BEROEMDE HUIS

Dit is interessant dat Hendrik van Zijl in die geskiedenis van Ot- tosdal onthou word nie in die eerste plek as beroemde olifant- jagter nie, maar vir sy groot en historiese ou huis. Tragies egter, is daar vandag nog net kwalik herkenbare murasies oor van hierdie eens imposante woning. Gelukkig vir die nageslag het die besonderhede van die ou huis en die geskiedenis daarvan behoue gebly deur almal wat daar deur die jare gewoon het of dit geken het. Vir bykans 100 jaar het dit baie geslagte sien kom en gaan en het baie voete oor sy drumpel geloop. Wyle oom Thys van der Merwe van Gestoptefontein en sy broers en susters het in hierdie huis na die Anglo-Boereoorlog groot geword en elke vertrek daarvan geken asook die geskiedenis daarvan. Volgens hom was die huis toe nog in sy oorspronklike toestand op enkele uitsonderings na. Baie van die gegewens van die ou huis is deur hom verskaf en is op band opgeneem. Aanvullende besonderhede is verskaf deur sy broer, J.P. van der Merwe en sy suster mev. Lilly Burger en nog baie ander sodat 'n redelik getroue rekonstruksie van die ou huis gemaak kan word.

Hendrik van Zijl was volgens alle bronne wat iets oor hom mee te deel het, 'n baie welaf man vir sy tyd, nie net wat vaste eien- dom en los goedere betref nie, maar ook in harde kontant wat hy glo slegs in goud gehou het. Kort na sy aankoms in Wes-Trans- vaal, het hy dan ook besluit om vir hom en sy jaggeselskap 'n huis te bou, 'n vesting feitlik, waar hulle bymekaar en veilig kon wees. Soos reeds genoem was dit nog wilde wêreld en die tuiste van die Korannas en wilde Boesmans wat die blanke intrekkers met groot vyandigheid bejeen het. Aanvalle op blankes en plaashuise was volgens getuienis van ou inwoners, algemeen, veral van Boesmans wat in die digte doringbosse gewoon het en gereeld die vee en ander losgoed kom steel het. Daar word vertel dat gesinne dikwels in die nag moes vlug en dat daar dwarsdeur die nag moes waggestaan word en dikwels ook oor dag. In die lig hiervan is dit dus vandag vir ons duidelik waarom Van Zijl uit die staanspoor sy huis soos 'n tipe vesting gebou het.

Sy huis het hy gaan bou noord van die spruit op 'n leikoppie ongeveer 6/700 meter wes van die groot leikop waar die groewe tans is. Die omgewing was besonder waterryk en die beroemde fontein wat aan die plaas sy naam sou ontleen, was ongeveer 100 meter noord van die huis. Dit was 'n baie sterk en standhou- dende fontein en hoewel deesdae droog en vervalde, kan dit nog gesien word dat die fontein in die vorm van 'n put uitgegrawe is en toe met klippe uitgemessel met 'n uitgestrate uitloop in die rigting van die spruit. Later meer hieroor.

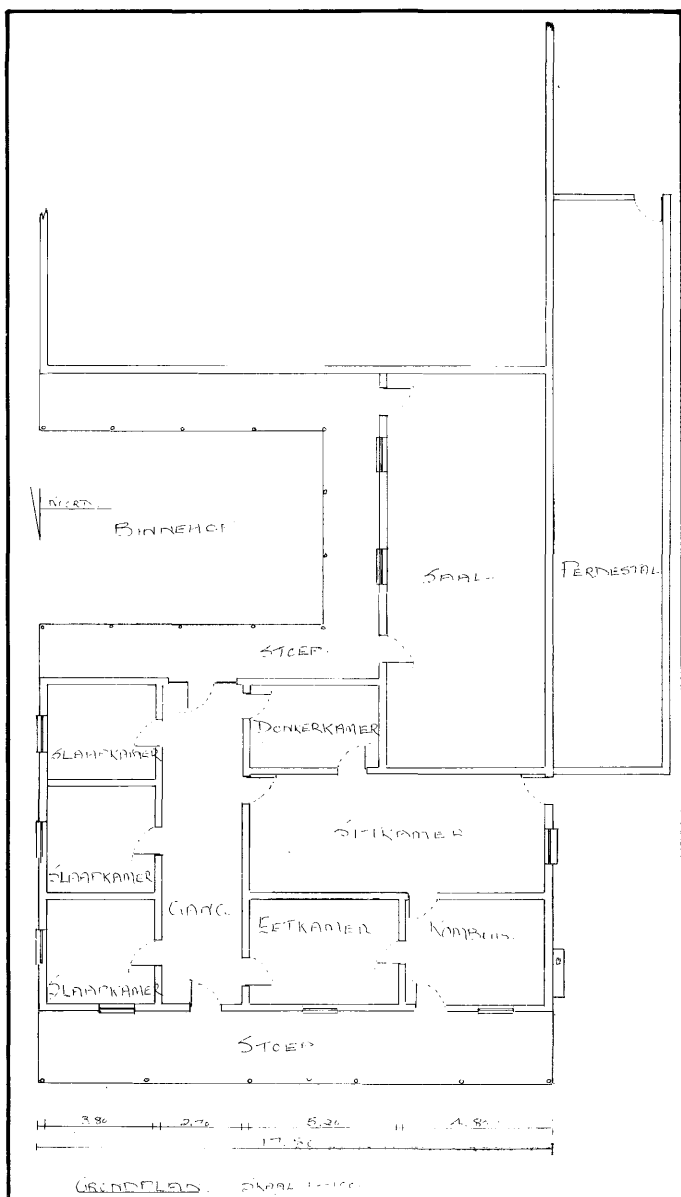
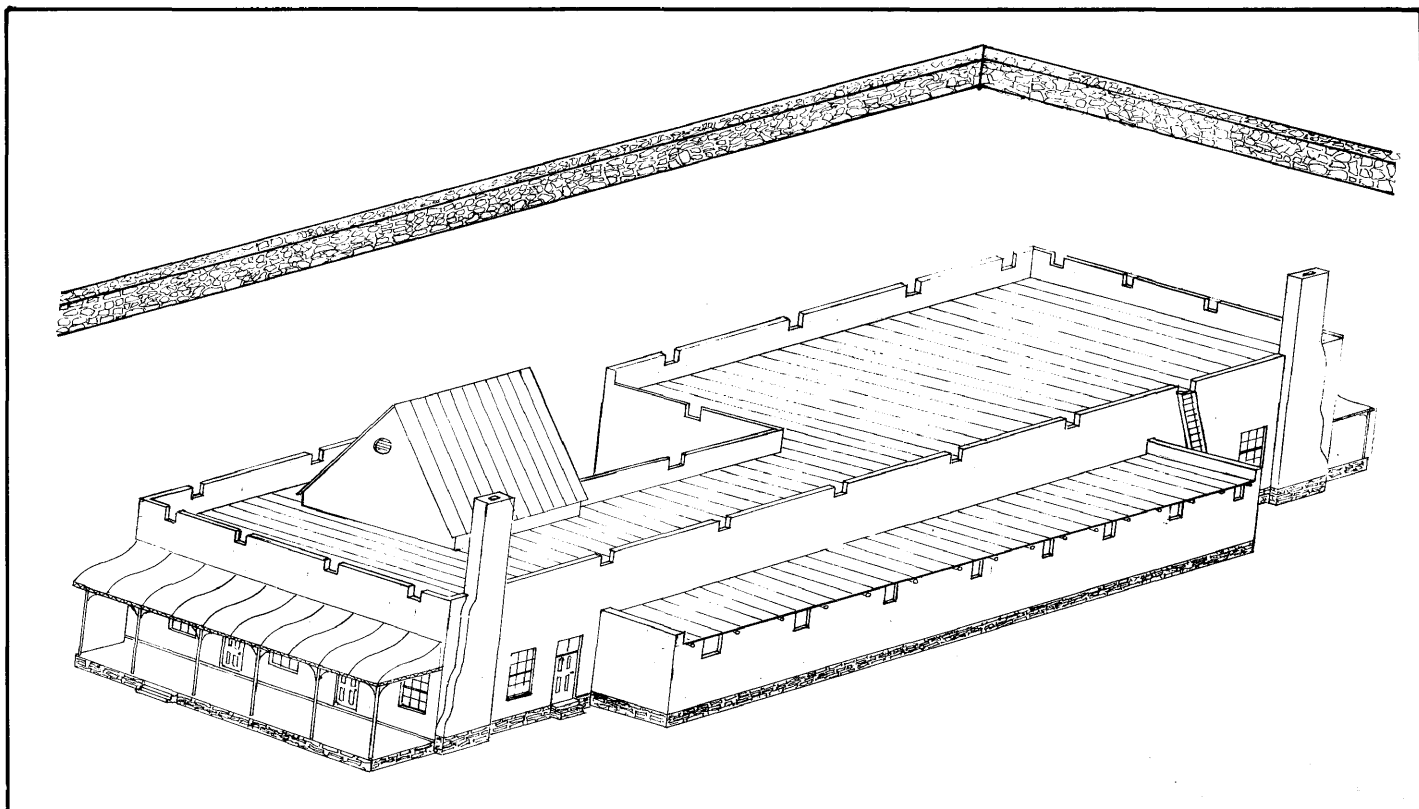
Wat die huis self betref, vertel oom Thys van der Merwe soos volg: "Die gedeelte van die huis waarin ons gewoon het, het 21 vertrekke gehad en was 'n platdak met solder. Die dak was van sink en onderkant die dak was 'n laag spaanseriet wat toege- smeer was. Onder dit was dik geelhoutbalke wat uit Knysna hierheen gebring is. Aan dié balke was 'n houtplafon vasgeslaan en of dit oorspronklik was of later eers gedoen is, kan ek nie sê nie. Die dak was egter so dig, dat as dit gereën het, kon jy dit nie hoor nie. Die mure was dik en solied van leiklip en steen en die vloere uitgelê met plat leiklippe. Voor aan die huis was 'n veranda met ysterpyppilare en aan die agterkant was 'n flank uitge- bou wat 'n tipe binnehof met die res van die huis gevorm het. Aan die westekant, vas aan die huis, was die perdestalle. Die werk is definitief deur knap bouers gedoen. In die gang van die ou huis het Van Zijl 'n verftekening deur 'n kunstenaar laat aan- bring van die ou Transvaalse (Z.A.R.) wapen, ongeveer twee voet hoog en so agtien duim wyd. Onder die wapen was 'n te- kening van 'n perderuiter op vaart met 'n olifant op sy hakke. Van Zijl was natuurlik 'n olifantjagter en dit gee 'n voorstelling van 'n olifant wat die jagter jaag. Reg onder die tekening het ge- staan H.M. VAN ZIJL 1864. Dit kan dus die datum wees waarop die huis voltooi is of dit kan die datum wees waarop die tekening aangebring is en dat die huis dus voor daardie datum al voltooi geewe het. In Von Moltke se boek, 'Jagkonings', wat groten- deels handel oor die lewe van Van Zijl, sê hy dat die huis voltooi is in 1873, wat definitief foutief is. Daar kan geen twyfel bestaan oor die datum 1864 nie want ons het dit daagliks gesien. Ons het omtrent 10 jaar in die huis gewoon en toe was die een deel nog oorspronklik soos Van Zijl dit gebou het." [3]

Bo-op die platdak, en al op die buitemure langs en deel daar- van was 'n lae muurtjie van ongeveer 1 meter hoog reg rondom die huis. Van buite het die mure hoog vertoon met slegs die vier- kantige openinge wat gelyk het soos versierings maar wat in werklikheid skietgate was; so gemaak dat 'n persoon gebukkend maklik daar deur sou kon skiet.

Die huis was langwerpig gebou en volgens die gedeeltes van die ou fondamente van die murasie, kan by benadering vasge- stel word dat die huis oorspronklik 60 meter lank ($\pm$ 200 voet) en 18 meter breed ($\pm$ 60 voet) was, met die perdestalle aan die westelike muur waarvan die lengte ongelukkig nie meer bekend is nie maar volgens oorlewering naastenby die helfte van die huismuur was. Die frontaansig het noord gewys. Dit was dus volgens alle maatstawwe, 'n baie groot huis; Von Moltke sê dit was groot genoeg vir 4 huisgesinne om in te woon, maar gee ongelukkig geen verdere besonderhede nie. Voor aan die huis was 'n stoep van 2,5 meter breed met geboë sinkdak op yster- pyppilare en houtversiering bo-aan. Die stoep, soos ook die vloere van die huis, was uitgeplavei met Gestoptefontein se unieke blouleikiip, besonder sag en maklik om mee te werk. Die fondament is gebou met groot lei- en gewone klip en die mure is gebou met 'n mengsel van steen en klip tussen-in en afgepleis-

[2] Die plaas Gestoptefontein lê ongeveer 10 km noord van Ottosdal vandag en is internasionaal bekend vir die blou, leiklip of "pirofoliet", ook bekend as "wonderstone", wat hier ontgin word en hoofsaaklik na die V.S.A. uitgevoer word. Die groewe is feitlik langs die ou mura- sies van Van Zijl se huis.

[3] Van der Merwe, M.J. Sy herinneringe van Gestoptefontein en sy mense op band opgeneem, 17 Januarie 1972.

'n Voorstelling van hoe die Van Zijlhuis gelyk het. Dit is geteken na opmetings van die fundamente wat nog te sien kan word en aan die hand van gegewens van persone wat in die huis gewoon het of geken het en een of twee foto's wat gedeeltes van die huis toon. Gegewens oor die suidelike deel van die ou huis, is vaag, behalwe dat dit die agterste stoep, 'n replika van die voorste was. Die hoogte van die buitemure kon bepaal word en die afstand tussen en die posies van die skietgate, is gegrond op gegewens verskaf. Die val van die dak kon ongelukkig nie bepaal word nie. Oor die presiese grootte van die spitsdaksolder, is daar nie duidelikheid nie, hoewel persone aan wie die voorstelling getoon is, saamstem dat dit wel so gelyk het. Die skets is geteken deur mnr. Basie van der Merwe, 'n bouetenaar, met baie jare praktiese ondervinding van veral die herstel van ou huise. Hy het self al die opmetings gedoen.

Grondplan van die noordelike gedeelte van die ou huis wat ook die aanslae van die tyd die langste oorleef het; interessant genoeg is dat dit ook die oudste deel van die ou huis is. Die agterste deel, d.w.s., die suidelike deel, is waarskynlik later aangebou en aan die voorste verbind d.m.v. die saal. Die voorste deel, saal en binnehof, se vertrekke en hulle groottes kon vasgestel word, maar die agterste deel vanaf die binnehof se totale grootte kan wel bepaal word maar nie die vertrekke of hulle groottes nie. Die lengte van die perdestal, is ook by benadering. Daar word gesê dat die perdestal half versink was, dit lyk egter nie of dit moontlik kon gewees het nie. Wat hier bedoel is, is dat die vloer van die perdestal laer was as dié van die huis en so die indruk kon gewek het van versinking.

ter met grond en kalk, so gevoeg dat dit lyk asof die mure van groot klippe gebou is.

Bo, min of meer in die helfte van die noordelike deel van die huis, was 'n eienaardige spitsdaksolder ook met spaanseriet en sinkdak met 'n suide- en noorde-steenmuur wat op binnemure gerus het. Die solder se suidemuur was die boonste deel van die binnehof se noordemuur, op so 'n manier gebou dat die solderdeur bo, vanaf die dak, in die suidemuur ingegaan het. Aan die weste, noorde en oostelike kant van die solder kon vrylik beweeg word bo-op die dak, wat natuurlik noodsaaklik was vir die benutting van die skietgate in tyd van nood. Watter kant toe die dak se val was, is nie meer bekend nie. Die solder en dak is bereik d.m.v. 'n houttrap wat teen die westelike muur was en voor die stal se deur op die grond gestaan het, d.w.s. suid van die staldeur.

Die huis het baie duidelik uit twee dele bestaan hoewel dit as 'n eenheid vertoon het; een lang westemuur met perdestal, en oos, onderbreek deur 'n binnehof. Die twee dele is verbind by die binnehof met 'n lang vertrek, wes, wat altyd as danssaal gebruik is en volgens oorlewering ook deur Van Zijl vir die doel gebruik is en om kerk in te hou. Die saal was 'n besonder groot vertrek van ongeveer 19 voet by 45 voet (5,7 meter by 13,5 meter) volgens die gedeelte van die murasie wat nog gesien kan word. Die binnehof, met oos-aansig, het 'n veranda rondom die weste-, noorde- en suidemure gehad. Die dak van die stoep, moontlik ook geboë, het houtpilare gehad, en nie pyp soos by die buite-stoepe nie. Die leiklipvoetstukke van hierdie houtpilare, kan vandag nog gesien word. Daar was glo 'n boom of bome in die binnehof wat dit 'n gesogte sitplek in die warm somerdae gemaak het. Die deure van die saal, asook sy venster, het op die binnehof se stoep uitgegaan.

Die noordelike deel van die huis wat Van Zijl se woonplek was, is sonder twyfel die ouer deel volgens die oorgeblewe mure. Die huis is waarskynlik in twee fases aangebou met die saal as skakel by die binnehof. Die noordelike deel is ook kleiner, d.w.s., korter, as die suidelike deel, waar die ander gesinne ingewoon het. Uit hoeveel vertrekke die huis werklik bestaan het, is blote raaiwerk. Nadat die ou plaas verkoop en in twee gedeeltes is, het die lyndraad deur die ou huis geloop en dit in twee verdeel in die verhouding van ongeveer 50/50 (noord/suid); die suidelike gedeelte is toe afgebreek en daar het slegs baie vae aanduidinge van die ou fondamente oorgebly. Die gedeelte wat oorgebly het na die verdeling, het volgens oom Thys van der Merwe uit 21 vertrekke bestaan. Die mure was ongeveer 17 voet hoog en van wisselende dikte. Daar was twee gange, die een vanaf die voorstoep tot by die binnehof en die ander vanaf die binnehof tot by die agterste stoep. Die gange was nie in die middel van die huis nie, maar meer na die oostelike kant van die huis. Die Z.A.R.-wapen en olifant/perdtekening, was in die noordelike gang bokant die buitedeur wat in die binnehof uitgegaan het.

Hoewel daar nie meer foto's van die ou huis opgespoor kan word nie, is daar wel een van die Van der Merwefamilie by die voorstoep. Hiervolgens kan die voordeur en twee van die vensters onder die stoep gesien word. Op die voorstoep het twee deure uitgegaan, die voordeur en die kombuisdeur en twee vensters: dié van die eetkamer en dié van die kombuis. Aan die voorkant, wes, was die kombuis se uitgebreide skoorsteen; venster van die sitkamer en die enigste buitedeur, dié van die sitkamer. Die stalmuur het vanaf hierdie deur aan die westekant, suidwaarts geloop met sy ingang aan die suidekant.

'n Besondere vertrek is Van Zijl se sg. donkerkamer, sonder enige vensters met twee binnedeure, een uit in die gang en een uit in die sitkamer. Dit was volgens oorvertelling Van Zijl se heiligdom. Hier het hy teruggetrek, die deure gesluit en by kers of lampjig, sy Bybel gelees of net gemediteer. Niemand is in hierdie kamer toegelaat nie en al sy waardevolle besittings, geld en dokumente is hier bewaar.

Die stal, wat soos reeds gemeld, aan die westekant vas aan die huis was, was 'n lang gebou met platdak. Hier kon 'n groot klomp perde by die krip staan wat aan die wesmuur van die huis geheg was. Die staldeur was na die suide, d.w.s. na die agterkant van die huis toe. Hierdie stal was 'n belangrike bate toe die huis in latere jare deur die poskoets as uitspan- en oornagplek gebruik is.

Die geelhoutbalke in die huis kom uit Knysna. Dit is onwaarskynlik dat Van Zijl dit daar per ossewa gaan haal het. Dit is waarskynlik per skip van Knysna na Durban gestuur, waar hy dit ontvang het en per ossewaens aangery het Gestoptefontein toe. Van Zijl het dikwels gebruik gemaak van Durban om sy ivoor na Kaapstad per skip te versend en dit is moontlik dat hy by hierdie geleentheid, die balke ontvang het en terugvervoer het Gestoptefontein toe. Baie van die boumateriaal, vensters, deure en kosyne, is seker maar op dieselfde manier hierheen gebring, so ook die sink, wat op daardie stadium nog redelik skaars in Transvaal was. Die kunstenaar wat die wapen en ander versierings binne in die huis aangebring het, is seker ook op dieselfde wyse na Gestoptefontein gebring.

Ongeveer 100 meter noord van die huis, was die fontein waaraan die plaas sy naam ontleen het. Die fontein was beslis in daardie jare baie sterk en standhoudend en Van Zijl het op vernuftige wyse die water benut. Net onderkant die fontein is 'n steenkonstruksie gevind wat duidelik die oorblyfsels is van 'n dam. Dit was gelyk met die grondoppervlak, en in die grond versink. Dit lyk asof die fontein se water direk in die dam geloop het en daarna met 'n uitgeplaveide voor spruit toe. Onderkant die dam was die ou tuinery wat natgelei is uit die dam met 'n kanaalstelsel. Die dam was dus altyd vol heerlike koel water en 'n ideale swemplek want daar was ook nog aanduidinge van trappe binne die dam teen die wal. Volgens oorvertelling was dit glo baie jare en geslagte, 'n gesogte swemplek vir veral die jongmense. Later is twee gronddamme hoërop gebou en het die tuinery ook verskuif. Tans is daar niks te sien nie en is alles saam met die ou huis vernietig.

Onmiddellik om die huis was 'n klipmuur gepak van so ongeveer 1,5 m. hoog met 'n hekkie reg voor die voordeur; dit lyk asof grond binne hierdie gedeelte ingery is sodat dit vandag hoër is as die grondoppervlak buite. Aan die westekant teen die muur was glo 'n baie ou bakoond wat waarskynlik uit Van Zijl se tyd dateer. Verder was ongeveer 8 ha rondom die huis ook omhein met 'n hoër lei- en klipheining met 'n paar sentrale hekke. Dit was natuurlik bedoel as perdekamp maar ook vir veiligheidsredes. In die oostelike hoek van hierdie omheining was die kerkhof. Hier is jare na die Anglo-Boereoorlog glo eindeloos in die nag rondgedolwe op soek na geld of iets. Daar is toe blykbaar iets gekry want die grawery het skielik een nag gestop en is nooit weer hervat nie. Persone wat gaan ondersoek instel het, het vertel dat daar aanduidings is van 'n vierkantige voorwerp wat verwyder is.

Nog 'n interessante storie omtrent die ou huis en die baie wat daarvoor vertel is, was dat toe die leiklipvloere baie jare later opgebreek is deur tant Johanna Scott om dit te vervang met sement, daar in een van die vertrekke afgekomp is op 'n geraamte direk onder die klippe. Waarskynlik iemand wat sy of haar einde daar gevind het en haastig begrawe is. Die geraamte rus vandag nog daar want die sement is net so daar oor gegooi. Dit is waarskynlik die oorsprong van die baie spookstories oor die ou huis en sy mense!

Net langs die ou huis is in latere jare 'n put gegrawe, waarskynlik om water te soek nadat die fontein begin opdroog het. Dit is in hierdie put waar die Engelse tydens die Anglo-Boereoorlog 'n klomp gewere van die Boere ingegooi het wat hulle iewers afgeneem het. Die put het vandag heeltemaal toegeval en die gewere lê seker nog daar. Daar is ook verskeie stories en gissinge hoe die plaas aan sy naam gekomp het. Een wat vertel word, is dat die plaas eers baie jare na Van Zijl sy naam gekry

het toe die ou fontein uiteindelik opgedroog het. 'n Ander wat egter deur al die jare vir die waarheid vertel word, is dat die Korannas met wie Van Zijl nie op goeie voet was nie vanweë hulle aanhoudende diefstal op sy vee, die fontein op een of ander stadium toegegooi het terwyl hy in die jagveld was en so die fontein "gestop" het, vandaar die ou naam van "Gestopten Fontyn". Op 'n grafsteen wat op die plaas gevind is van ene C.L.S. Attwell, gedateer "Mar 22 1873" staan baie duidelik onderaan "Gestopten Fontyn" wat bewys dat die plaas reeds sy naam gehad het in Van Zijl se tyd want hy is eers in November 1873 uit hierdie wêreld na Ghanzi.

Met die instelling van die poskoetsroete en nadat Van Zijl reeds Gestoptefontein verlaat het, het sy huis 'n belangrike uitspanplek geword op die roete van Mafikeng, Klerksdorp, Johannesburg. Die ou huis met sy baie vertrekke was nie net 'n ideale oornagplek nie, maar hier is ook perde omgeruil. Slegs 100 meter oos van die ou huis het die Jood Solly sy baie bekende kroeg en drankwinkel opgerig wat so 'n belangrike rol gespeel het in die sosiale lewe van die Korannafonteiners, die latere Ottosdallers.

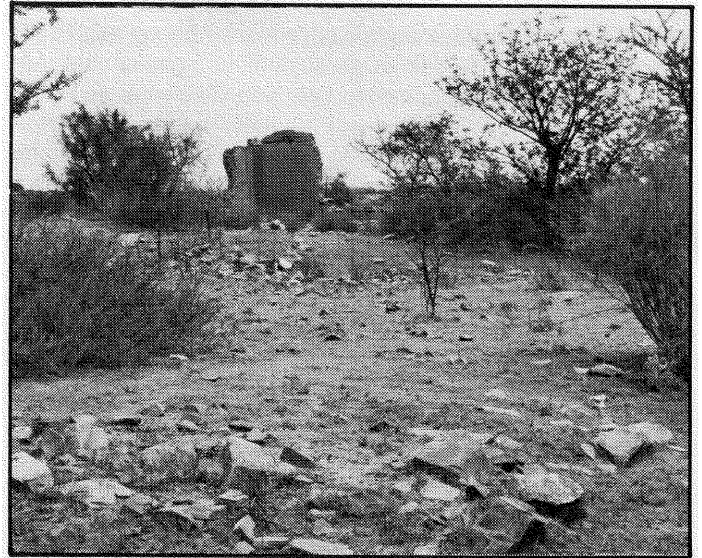

Al wat staande gebly het van die ou huis, is die gedeelte van Van Zijl se donkerkamer. Dit was waarskynlik die oorspronklike westelike en suidelike buite mure voordat die huis vergroot is. Die muur wat links uitsteek, is van die ou saal met die binnehof, links. Waar die man staan was die deur van die gang wat op die binnehofstoep uitgeloop het. Die Z.A.R.-Wapen en olifantekening, was bokant hierdie kosyn.

Histories word die Van Zijlhuis vandag veral onthou vanweë die feit dat dit hier was waar lord Methuen na die Slag van Tweebosch op 7 Maart 1902 nadat hy ernstig gewond is, vir 4 dae oorgebly en medies behandel is. Dit was sy eerste skof na die militêre hospitaal op Klerksdorp, waarheen hy toe op pad was waarnatoe hy deur genl. J.H. de la Rey, onder begeleiding van Thomas Leask, gestuur is. Hier word hy besoek deur mev. (genl) De la Rey wat vir hom 'n hoender vir padkos bring. Na hy en sy gevolg die huis verlaat het, is hulle egter op Oorbietjiesfontein, duskant Hartbeesfontein, voorgekeer deur ontevrede Burgers en teruggebring na Gestoptefontein. Genl. De la Rey was baie ontevrede hieroor en hier in die Van Zijlhuis het die Krygsraad vergader en het Methuen beloop om nie weer aan gevegte deel te neem nie. Hy het kort daarna die land verlaat. [4]

Daar word ook vertel dat Methuen op een of ander stadium van die stryd in Wes-Transvaal 'n deklarasie uitgevaardig het dat die Van Zijlhuis nie afgebrand mag word deur die Engelse afbrandkolonnes nie. Dit was dan ook van die weinige huise wat

nooit in die Anglo-Boereoorlog afgebrand is nie. Die deklarasie was glo aan die voordeur vasgeslaan en dit was vir baie jare in die ou huis teen die muur geraam gehou totdat dit verlore geraak het.

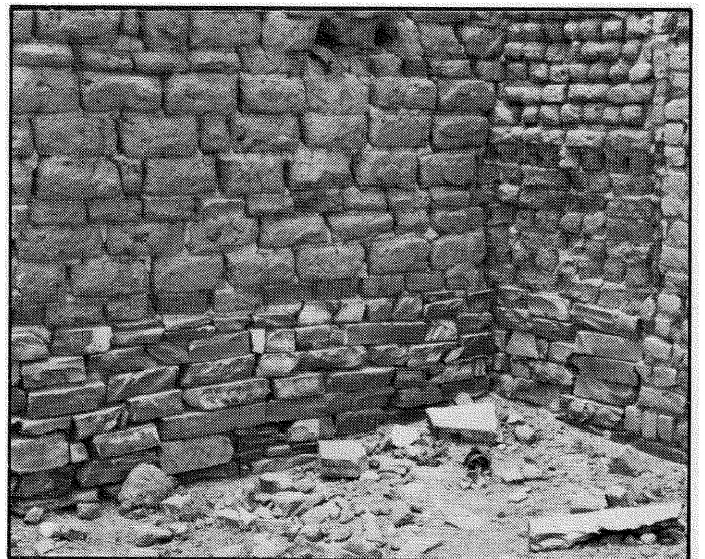

Die ou murasie met oorblyfsels van die klipmuur wat om die huis was.

LID VAN DIE VOLKSRAAD

Hier vanaf Gestoptefontein het Hendrik van Zijl op sy groot jag-ekspedisies na Ghanzi en die Ngamimeer in die destydse Betsjoeanaland en vandaar na die Tebra in Suidwes en Suid-Angola, vertrek.

Van Zijl was egter nie net grootwildjagter nie, maar ook politikus. Hy was blykbaar 'n dinamiese, dominerende en rustelose soort mens en daarby 'n natuurlike leier. 'n Man wat bevele gegee en nie ontvang het nie. Hy tree toe tot die politiek van sy tyd en was spoedig 'n bekende figuur in die hele Potchefstroom-

Die fondament van klip en rousteenmure van die Van Zijlhuis. Dit is al wat vandag oorgebly het van hierdie imposante ou woning. Omtrent 20 jaar gelede is die ou huis afgebreek om boumateriaal te bekom vir arbeidershuise. Van die geelhoutbalke waarvan nie vuur gemaak is nie, is later uit die huise verwyder.

[4] Vir 'n volledige beskrywing hiervan, sien "Wes-Transvaal tydens die Anglo-Boere Oorlog", P.J. de Jager, p.113.

en Maricodistrik. In 1866 mede-onderteken hy saam met 132 man die petisie van kmdt. Hendrik Greeff aan die President en Uitvoerende Raad waarin gevra word vir die stigting van die dorp Lichtenburg. [5] Op 4 September 1871 word hy vir die eerste keer verkies tot lid van die Transvaalse Volksraad as een van die twee lede van Potchefstroom. Hier dien hy op 'n kommissie i.v.m. naturellesake, waarvan hy uit die aard van sy ervarings, goeie kennis behoort te dra. Daar bestaan ook min twyfel dat dit deur sy toedoen was dat die oorgeblewe Korannas uit hierdie dele van die distrikte Potchefstroom en Marico, na die Makwassierante verskuif is. Ook die Boesmans wat toe nog hier rond was, het padgegee en hulle gaan vestig in die gebied anderkant die teenswoordige Schweizer-Reneke. Die verskuiwing van die Korannas wat veral 'n baie groot stat gehad het op die plaas Korannafontein waar Ottosdal later aangelê sou word, was aangrensend aan die plaas Gestoptefontein, en dit het die gebied veiliger vir blanke bewoning gemaak.

In Augustus 1872, dieselfde jaar wat ds. T.F. Burgers President van die Z.A.R. word, tree Van Zijl as Volksraadslid uit. Hy word blykbaar kort hierna weer verkies want in Februarie 1873 word hy vir nog 'n termyn ingesweer. Aan die einde van 1873 bedank hy egter toe hy finaal besluit het om Transvaal vir goed te verlaat.

OP TREK NA SUIDWES

In November 1873 vind ons die Van Zijltrek op pad na Ghanzi in Betsjoenaland, nadat hy Gestoptefontein verkoop het. Dit is waarskynlik dat hy die plaas toe verkoop het aan 'n sekere Phöl. Die rede waarom Van Zijl nou besluit het om Transvaal te verlaat nadat hy hier as 'n invloedryke en welaf man vir homself naam gemaak het en gewoon het in seker een van die grootste huise in die Republiek, is waarskynlik veroorsaak deur verskeie redes of oorwegings.

Eerstens sou hy nader wees aan sy jaggebied, die Tebra, die sg. niemandsland in Suidwes; hy sou tweedens ook nader wees aan Ghanzi en Ngamiland, waar hy ook gereeld gejag het. Dit sou ook die dorre trek deur die suide van Betsjoenaland uitskakel en hy sou nader aan 'n hawe wees, nl. Swakopmund of Walvisbaai vanwaar hy sy ivoor na sy agente in Kaapstad kon verskeep. Von Moltke noem nog 'n derde rede wat sy besluit om te trek beslis verhaas het, nl., die voorgenome trek van sekere Boere in Transvaal na Damaraland in die volgende jaar, 1874. Hierdie uittoeg was die begin van die latere tragiese Dorslandtrek. Dit kon 'n belangrike beweegrede gewees het want as beroepsjagter was Van Zijl bevrees dat sy tradisionele jagveld, die Tebra, nou gevaar loop om deur blankes bewoon te word. maar indien hy voor hulle daar kon kom, sou hy eerste aanspraak kon hê en hulle moontlik daaruit kon hou.

Toe Van Zijl Gestoptefontein in November 1873 verlaat het, was dit met 'n baie groot trek wat meer herinner het aan die Jode se uittoeg uit Egipte. Behalwe wavragte vol negosieware en skietgoed, ook nog 300 Afrikanertipe beeste, 1000 skape, 500 bokke en 60 perde asook sy jaggeseenskap wat bestaan het uit Jan Macdonald, Stephanus Oosthuizen, Cornelius Louwrens, Flip Scheepers en die reeds genoemde Bêrend Boucher, met al hulle besittings en gesinne. Hierdie manne was beroepsjagters in diens van Van Zijl en het op 'n persentasiebasis vir hom gejag, gewoonlik vir 'n gedeelte van die ivoor. Hierdie mense het skynbaar almal by Van Zijl op Gestoptefontein gewoon. [6] Blykbaar het sy skoonseun, Gey von Pittius, wat ook 'n lid van sy geseenskap was, op hierdie stadium van Van Zijl geskei en hom in die Noord-Kaap gaan vestig.

Terwyl die groot trek tydsam op pad was, het Van Zijl en enkele van sy manne vooruit gery na Okahandja in Suidwes om met die Damarakaptein, Kamaherero, te gaan onderhandel vir die verkryging van grond om daar te vestig. Volgens Von Moltke was dit die tweede keer, want in 1868 was hy ook daar met dieselfde doel maar sonder sukses. Die Damarakaptein het egter

alreeds gehoor dat Van Zijl in aantog was en van 'n gerug dat hy, Van Zijl, van voorneme was om in Damaraland 'n republiek te stig. Dit was egter 'n vals storie wat in Februarie 1874 in die "Diamond Field" van Kimberley verskyn het. Kamaherero was blykbaar ook bewus van die voorgenome trek van ander Boere uit Transvaal en het Van Zijl gesien as die voorloper van die Boeretrekkers en sy versoek dus geweier.

Hierdie siening van die Damarakaptein was ongegrond aangesien Van Zijl eintlik volgens Von Moltke, baie Engelsgesind was en geen simpatie gehad het met die politieke beweegrede van die Boeretrekkers nie. Hy het dan ook sy kinders na Engelse skole in die Kaap gestuur en was glo goed bevriend met die destydse Kaapse Goewerneur, sir Bartle Frere, aan wie se huis hy dikwels tuisgegaan het wanneer hy in die Kaap was. Daar was dus geen verband tussen hom en die Dorslandtrekkers nie, behalwe dat hy hulle wou voorspring! Na sy bloutjie met Kamaherero besluit hy om na Ghanzi in Betsjoenaland te trek.

Na onderhandelinge met kaptein Moremi langs die Ngami, slaag hy daarin om die hele Ghanzigebed van hom te koop in ruil vir gesoute perde, negosieware, gewere en ander handelsartikels. Die ruildokumente is geteken deur Moremi en sy raadslede as getuies aan die een kant en Van Zijl, Boucher, Botha en Scheepers, aan die ander kant. Die jaar was waarskynlik 1877 of '78. Volgens oorlewering het Van Zijl blykbaar in sy onderhandelinge met Moremi, op 'n stadium toe dinge nie wou vlot nie, sy dogter Blanche, aangebied aan Moremi as deel van die koopsom. Dit was egter 'n slinkse set van hom wat hom nog later suur sou bekom.

Volgens hierdie ruilkontrak, het die Ghanzigebed, 'n ontsaglike stuk aarde, die wettige eiendom geword van Hendrik van Zijl en tot met sy dood, het hy dit as alleeneiendom beskou. Die ruildokumente was in besit van die Van Zijlfamilie en 12 jaar na die dood van Hendrik, deur sy dogter Blanche Strauss, aan Ludorf, 'n prokureur van Christiana, oorhandig om die besitreg van die familie op Ghanzi op te eis. Volgens Von Moltke het hierdie prokureur toe 'n bewys uitgemaak wat, in die tyd toe hy sy boek geskryf het, d.w.s. in 1943, nog in besit van die Van Zijlfamilie was en wat soos volg gelui het:

"Ontvangen de originele Akte van Cessie van Ghanzi met omliggende gronden liggende aan het Meer, Lake Ngami, behorende aan de boedel van wijlen H.M. van Zijl. (Geteken) J. Ludorf, Procureur op Christiana, 19 Desember 1892."

Ludorf het op sy beurt hierdie dokumente oorhandig aan die prokureurs Gray, Mellet en Vine, Kimberley, 'n paar jaar voor die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog. Hierdie dokumente het egter op 'n baie suspisieuse wyse verdwyn en kon glo nooit weer opgespoor word nie. Dit is egter veelseggend dat dit juis in dieselfde tyd was dat Cecil Rhodes met Moremi onderhandel het om Ghanzi vir sy "Chartered Company" te probeer kry. Rhodes het later glo Ghanzi gekoop by Moremi se opvolger, vir £560 (R1 120) terwyl hyself die gebied vir etlike miljoene ponde waardeer het.

VAN ZIJL DIE OLIFANTJAGTER

Toe Hendrik van Zijl in 1880 dood is, was hy seker al meer as 40 jaar in die jagveld. Hy was nie net die bekendste nie, maar seker ook die grootste olifantjagter van sy tyd in Suidwes, Angola en Betsjoenaland. Van Zijl en sy manne was professionele jagters wat 'n ding op groot skaal gedoen het en 'n hoogs florerende besigheid bedryf het. Olifante is uitsluitlik terwille van die ivoor gejag (die ou jagters het gepraat van levoor). Nadat die tande uitgekap is, is die karkas net so vir die inboorlinge gegee. Die verskyning van die jagters op die jagveld was dus altyd 'n vreugdevolle gebeurtenis vir die plaaslike boorlinge. Voordat die jag-

[5] De Beer, Johannes, "Weerlig in die Weste", p.99

[6] Von Moltke, "Jagkonings", p.7

geselskap in 'n gebied in beweeg het, is 'n voorspan gestuur om te gaan verken en 'n kamppek uit te soek vanwaar die jagtogte sou plaasvind.

Behalwe homself, sy seuns en skoonseun, het Van Zijl, soos reeds gemeld, nog vier blanke jagters in sy diens gehad. Volgens Von Moltke, het oubaas Van Zijl gewoonlik die perde (gesout en baie duur in daardie jare, tot £70 stuk) skietgoed, ammunisie en ander voorrade voorsien. Die helfte van die opbrengs was syne en die ander helfte het die jagters verdeel.

Die jagveld was ver, en dit het tussen 'n maand en twee maande geneem om daar te kom en min of meer dieselfde tyd terugwaarts, gevolglik was staanplekke op die roete 'n noodsaaklikheid. Die roete wat hulle gevolg het, was blykbaar min of meer altyd dieselfde sodat daar op vasgestelde punte eers gerus, beeste omgeruil, watervoorrade aangevul en vir padkos gejag is. Een van hierdie punte waar Van Zijl se geselskap blykbaar nooit verbygegaan het nie en waar daar gewoonlik langer as gewoonlik gerus is, was langs die Kurumanrivier in die Noord-Kaap; hierdie plek sou spoedig die naam Van Zijlsrus kry, vandag 'n dorpie. Van Zijlsrus is ongeveer 250 myl (416 km) van Colesberg, so 6 dae se trek, en ongeveer 200 myl (330 km) van Gestoptefontein, of so 5 dae se trek. Van hier was sy tradisionele jagveld nog so 500 myl (800 km) of so 3 na 4 weke se trek noordwaarts, deur die Kalahari na die Tebra, net wes van die Etoshapanne tussen Damaraland en Owambo. Soms is verder noord beweeg na Angola of ooswaarts na die Ngamimeer en die Okavangomoerasse. Die jagveld is gewoonlik bepaal deur waar die troppe olifante hulle bevind, wat weer beïnvloed is deur die tyd van die jaar en die beskikbaarheid van water en weiding ná die somerreëns.

Wanneer daar genoeg ivoor was om 'n tog na 'n baai te regverdig, is daar moeisaam na die naaste hawe getrek. Van Zijl het baie gebruik gemaak van Walvisbaai indien hy in Suidwes gejag het. Toe hy egter nog op Gestoptefontein gewoon het, het die konvooi teruggekom hierheen, en van hier gewoonlik na Durban om die ivoor daar te verskeep. So 'n reis kon selfs maande duur. In die hawe is die ivoor dan na Kaapstad verskeep aan sy agent waar dit verkoop en na Engeland versend is. Van Zijl het dikwels saam per skip Kaapstad toe gereis waar hy die ivoorveulings bygewoon het en somer sy geld in ontvangs geneem het. By sulke geleenthede het hy gewoonlik sy kinders, wat daar in die skool was, en sy vriend, sir Bartle Frere in die tyd wat hy Goewerneur was, besoek. Indien hy, of een van sy mense, nie self so 'n veiling kon bywoon en die geld in ontvangs geneem het nie, is dit blykbaar na die hawe vanwaar die ivoor versend was, gestuur en met die volgende besending daar in ontvangs geneem.

DIE "VAN ZIJLSLAG" IN 1877

Hoeveel olifante Van Zijl in sy leeftyd gejag het of hoeveel ivoor hy verkoop het, is nie bekend nie, maar C.P. Naude skryf dat Van Zijl in een jaar (vermoedelik 1877), 15,000 lb (+ 6800 kg) ivoor verskeep het. [7] Teen 'n prys van ongeveer 10/- (tien sjellings of R1) per pond, was dit heeltemal 'n aardige bedraggie en vir daardie jare beslis groot geld. Teen vandag se prys vir ivoor van 'n paar honderd Rand per kg, sou dit natuurlik 'n fortuin werd gewees het.

Tydens die beroemde (of berugte!) "Van Zijlslag" in 1877, het hy en sy manne glo op een dag, 103 olifante, wat hulle in 'n moeras langs die Okavango vasgekeer het, geskiet. Von Moltke haal Pieter Botha, een van Van Zijl se jagters aan, wat vertel het dat dit ongeveer 8 of 10 dae geneem het om al die ivoor in te samel. Tussen 1500 en 1600 lb ($\pm$ 700 kg) ivoor is verkry, wat volgens hom maar min was vir so 'n groot trop olifante. Die rede was dat die trop grotendeels uit koeie en jong olifante bestaan het, en 'n koei lewer hoogstens 15 lb ($\pm$ 7 kg) ivoor per tand, terwyl 'n groot bul van 25 tot 75 lb (11 tot 34 kg) ivoor per tand kan lewer. Dit is egter buite die bestek van hierdie vertelling om

in te gaan op al die verskillende jagekspedisies van Van Zijl (en daar was vele!); die feite is egter duidelik — daar is genadeloos en op groot skaal jaggemaak op elke draer van ivoor ongeag ouderdom. Deesdae kyk 'n mens natuurlik met ander oë op hierdie gebeure en vind die meeste mense hierdie moord en doodslag op Afrika se kosbaarste besitting, tragies en sinneloos.

Van Zijl was egter nie net 'n man van bloed nie, hy was ook glo baie godsdienstig en kon blykbaar vir al sy doen en late, in die Woord, soos 'n ou Testamentiese profeet, regverdiging vind. Hy het ook gereeld vir sy mense, wit en swart, godsdiens gehou. As dit egter kom by oortredings, was hy 'n streng en onverbiddelelike meester. So word daar byvoorbeeld vertel dat twee van sy grootmaakvolk, op 'n dag besluit het om liever die pad te vat. Van Zijl was woedend en het te perd hulle spoor gevat en hulle gesoek totdat hy hulle gekry en net daar doodgeskiet het.

Moord op 'n witman en veediefstal, was in daardie pionierdae, twee oortredings wat geen Afrikaner ongestraf sou laat nie. So is die moord op 'n Dorstrandtrekker, 'n jong man met die naam Willem Frederik Prinsloo, wat deur wilde Boesmans vermoor is, 'n jaar na sy dood deur Van Zijl gewreek. Van Zijl, wat 'n jaar na die gebeure, in die omgewing met sy geselskap gestaan het, het d.m.v. sy eie mak Boesmans, die wilde Boesmans wat verdink is van die moord, na sy jagwaens gelok met tabak en brandewyn. Terwyl hulle dit geniet het, het hy hulle in 'n ry laat sit en toe 'n teken gegee waarop almal doodgeskiet is — al 33.[8]

SY HUIS IN DIE GHANZI

Nadat Van Zijl Ghanzi van Moremi gekoop het, het hy besluit om hom daar permanent te gaan vestig. Menende dat hy nou op die einde van sy swerftogte gekom het, het hy besluit om vir hom hier 'n groot en gerieflike herehuis te bou waar hy en sy vrou hul oudag rustig kon deurbring. Dit was egter nie so beskik nie.

James Bassingthwaighte, wat beskou word as waarskynlik die oudste blankgebore Suidwester, het persoonlik aan Von Moltke omtrent 50 jaar gelede vertel van hierdie huis: "Old Hendrik van Zijl was undoubtedly the wealthiest hunter this side of the Okavango. His hunting grounds were the Tebras. By permission of the Bechuana Chief Marema (Moremi) he took his abode at Ghansis. After some years of successful hunting, he started building a tremendous house at Ghansis. I shall never forget the day when I saw that house for the first time. I was on my way to Ghansis from Rietfontein and after a few days travel through that waterless tract of country, I made a halt one night. I had such a thirst then that I felt more like dying than anything else. Early the next morning I woke and what was my surprise! In front of me I saw standing not a house, but a doublestoreyed palace! Round about the buildings were oxwagons, building material, etc., etc. The house was then not quite finished yet. There I met Mrs. Van Zijl who was fairly young still, and the sons of old Hendrik. I remember that I addressed Andrew in Dutch and that I was very much surprised when he replied in English. I knew him to be a Dutchman, but as the Van Zijl sons had just returned from Cape Town where they had learnt English, of course, I suppose he spoke English to show off a bit.

About this house — Hendrik van Zijl never saw his dream come true. Before the house was finished he got into disfavour with the Gobabis Hottentots. They captured him and his son Andrew and took him to Gobabis as prisoners. To Mrs. Van Zijl and the children they left only a wagon and oxen. The Hottentots then got a pal of mine to blow up the house." [9]

Bassingthwaighte het oorspronklik aan Von Moltke glo gesê dat hy persoonlik deur die Hottentotte gehuur is om die huis te gaan opblaas maar toe hy later die transkripsie nasien, het hy "me" na "pal of mine" verander, voordat hy dit onderteken het.

[7] Naudé, C.P., "Ongebaande Weë, p.74.

[8] Von Moltke, p.23.

[9] Von Moltke, p.25

Daar bestaan ongelukkig nie meer 'n presiese plekaanduiding waar Van Zijl se huis in die Ghanzi was nie. In ou landkaarte van Betsjoeanaland Protektoraat word wel 'n plek aangedui as "Van Zijl's Cutting" wat heel moontlik op die ou opstal dui. Genoemde oom Thys van der Merwe, wat dikwels saam met sy broer J.P. van der Merwe wat jare in Botswana gewoon het, gaan jag het, het vertel dat hy 'n sekere mnr. Keith Witson daar ontmoet het wat in die ou "British South African Police" gedien het en wat Betsjoeanaland op die punte van sy vingers geken het en hy het presies geweet waar Van Zijl se huis in die Ghanzi was. Von Moltke sê dat in die tyd wat hy sy boek geskryf het (d.w.s. in die dertigerjare) van die buitegeboue nog gestaan en gebruik is.

VAN ZIJL OP VLUG

Waarskynlik uit vrees vir blanke-indringing en moontlik ook as gevolg van 'n twis met die Gobabis-Hottentotte wat die Ghanzi as hulle eiendom beskou het, het Moremi Van Zijl in 1879 summier opdrag gegee om Ghanzi te verlaat. Volgens oorlewering het Moremi vir Blanche kom opeis en het Van Zijl toe geweier, waarop Moremi 'n gewapende mag gestuur het om hom met geweld te dwing om te trek. Die aanval op sy huis is egter sonder veel moeite deur hom en sy jagters afgeslaan. Terwyl die geveg nog aan die gang was tussen Van Zijl en Moremi se mense, daag 'n gewapende bende Gobabis-Hottentotte daar op wat toe blykbaar op sowel Van Zijl en Moremi se klomp begin vuur. Die Hottentotte is blykbaar ook gestuur om Van Zijl te kom verwilder of te vang want hy was by hulle ook in onguns. In die skermutseling word een Hottentot gedood. Van Zijl sou later vir sy dood verantwoordelik gehou word.

Moremi se manne slaan op die vlug en die Hottentot aanval word ook deur Van Zijl en sy jagters afgeweer waarna hulle toe ook blykbaar terugkeer Gobabis toe.

Met wat hy nog op Ghanzi kon red, het Van Zijl toe besluit om na Damaraland te vlug en op Okahandja om Britse beskerming te gaan vra. Op pad daarheen het sy trek op Oas vir 4 dae gestaan waar hulle onverwags deur 'n Hottentotmag oorval is. Hendrik en sy seun Andrew, word gevange geneem deur Jonas Vlermuis, seun van een van die Hottentotkapteins, ene Frederick Vlermuis. Laasgenoemde Vlermuis en Andries Lambert, was in 'n geskil betrokke oor wie nou eintlik die Groot Kaptein was. Van Zijl, ook nie 'n man om sonder handskoene aan te durf nie en 'n geslepe diplomaat wat die gekleurde nasies goed geken het, het baie gou Lambert aan sy kant gehad en 'n baie hegte vriendskap met hom gesmee.

Hendrik en sy seun, Andrew, word as gevangenes egter na Gobabis, die hoofstat van die Hottentotte geneem om daar voor die Grootraad te verskyn. Dit was in Februarie 1880. Die aanklag teen ou Hendrik was dat hy verantwoordelik was vir die Hottentot wat op Ghanzi, tydens die aanval op sy huis, gesneuwel het en dat hy geweier het om hom te onderwerp aan die gesag van die Hottentotkapteins. Van Zijl se verweer was dat hy 'n Britse onderdaan was en dat die Kaapse Goewerneur sy baas is en dat hy onder geen ander kaptein staan nie. Hy sê egter dat hy die reg van die kapteins in hulle eie gebiede erken en eerbiedig maar dat hulle oor hom, as vreemdeling, geen jurisdiksie het nie. Na 'n baie lang hofsitting, het die Grootraad egter Van Zijl skuldig bevind en ter dood veroordeel.

Van Zijl skryf in 'n brief aan sy seun Marthinus uit Omaruru, gedateer 28 Mei 1880, o.a.: "Ik moet u melden dat het met ons maar bedruk en zwaar gegaan (het) net na dat u weg was. Ik heeft voor 5 dagen en nachten voor levens gevaar gevluht tot zoo verre als Oas in Namaqualand, en toe ons daar kwam, was het de tweede verdrukking van de Gobabies Hottentots. Zulle heeft mij en Andrew met een Komando gehaal en na aller hande der verkleining, was het doods vonnis over my uitgesproken. Toen moest ik voor den tweede maal vlucht zoo ook u broeder Andrew."

Deur die tussenkoms van eerwaarde Judt, 'n Duitse sendeling

op Gobabis en Van Zijl se verweer dat hy 'n Britse onderdaan is, het die Hottentotte onder invloed van Lambert toe besluit om Van Zijl liever aan Moremi uit te lewer. Hendrik, toe alreeds 'n bejaarde man, kry toestemming om saam met Andrew die nag by eerwaarde Judt deur te bring. Dié nag ontsnap die Van Zijls en vlug te perd na Windhoek, waar hulle by die Damarakaptein, Jan Afrikaner, om hulp gaan aanklop. Die ontsnapping is heel waarskynlik moontlik gemaak deur Judt self en Lambert. Judt was veral erg ontsteld deur die doodvonnis op Van Zijl.

Jan Afrikaner, wat blykbaar ook 'n goeie vriend van Van Zijl was, stuur een van sy raadslede saam met Andrew terug na Gobabis, om die Hottentotte te probeer ooreed om mevr. Van Zijl en die ander gesinne, vry te laat. Hulle slaag daarin en in Maart 1880 is hulle toegelaat om te vertrek. Na alle waarskynlikheid was die hand van Lambert ook in hierdie vrylating.

Op hierdie stadium van sy lewe was Van Zijl egter 'n geruïneerde en afgetakelde ou man. Sy handelsvoorrade, ivoor, volstruisvere, waens, beeste, perde, skape, bokke, wapens en ammunisie, is feitlik alles deur die Hottentotte gebuit. Van Zijl skryf self hiervan aan een van sy kinders: "Toen zulle daar kwam was alles verdeelt ik heeft zoo te zeg niets uit gekryg behalve mijn wagen, de bok wagen een weinig melk koeijen en paar span ossen verder is alles genomen." Hy sê verder: "Mijn verlies die ik tuschen de Buchuannas en Hottentots verlooren hat is £8000, zoo is ik nu verre achteruit gegaan." Dit was blykbaar net sy verlies aan los goedere, want sy grond (Ghanzi), het hy nie as verlore beskou nie.

Van Van Zijl se poging om deur die Britse agent op Okahandja gehelp te word, het nie veel gekom nie. Van Zijl was streng gesproke nog 'n onderdaan van die Z.A.R. en die Britse agent kon of wou nie eintlik help nie. Die Damaras, met wie hy altyd op goeie voet was, het hom vriendelik behandel en hom selfs 'n huis op Omaruru gegee om tydelik in te woon.

SY LAASTE JAGTOG

In sy brief aan sy seun Marthinus in Mei 1880, sê hy o.a. dat hy op die punt staan om wêre na die jagveld te vertrek. Dit sou sy laaste jagtog wees. Hy sê: "Verder moet ik u melden dat ik klaar staan om weer op een jagt te gaan maar hoe het zal gaat weet ik niet. U broeder Andrew is al uit op een jacht . . . en u broeder Pieter gaat ook op na de jachtveld . . . Geeft mijn beste groete aan u zuster Sannie en Jacob . . . Ik geloof niet dat ik hun ooit wederom zal zien . . ." 'n Naskrif lui: "Ik beveel u onder de bescherming van ons Hemelsche Vader. Zoo blijft ons u nooit vergetende vader. H.M. van Zijl."

Reeds genoemde Bassingthwaighte sê hieroor: "Hendrik van Zijl was then a poor man indeed. He soon took to hunting again, but before he could make much headway, he was shot by a grootmaak servant of his, while out hunting. His son Andrew was killed by the same Hottentot."

Dr. Hans Schinz skryf in sy boek oor die geskiedenis van Suidwes-Afrika, dat Van Zijl in 1880 in Ukuambi, Ovamboland, deur een van sy eie bediendes doodgeskiet is en in die arms van die Franse reisiger, Dufour, gesterf het. [10]

Von Moltke sê weer dat die jagkoning gesterf het in die arms van een van sy jagters, Flip Scheepers, wat selfs in die dae van teenspoed, getrou by Van Zijl gebly het. Hy skryf: "Op 'n dag het hulle met twee waens op 'n jag- en handelstog gegaan, nl., Hendrik van Zijl, Flip Scheepers en 'n Hottentot, Geduld, wat as tolk en wadrywer moes dien. Op 'n sekere nag, dit was so teen midernag, het Scheepers 'n skoot hoor knal en dadelik opgespring om ondersoek in te stel, en daar op die ander wa het hy Van Zijl gekry, dodelik gewond. "Ek is geskiet! Ek gaan sterf!" het die ouman met moeite uitgekry en toe haastig verduidelik: "Ek het opgestaan en toe ek voor die wakies kom, het een my geskiet, seker

[10] Schinz, Hans, dr., "Deutsch Südwest Afrika" p.386

een van die Boesmans” Hy het nog daarin geslaag om ’n laaste boodskap aan sy vrou af te gee en toe het hy daar in die arms van Flip Scheepers gesterf. In ’n onbekende graf, daar êrens in die jagveld, rus sy oorskot vandag nog. Scheepers en ’n paar Boesmans het hom daar begrawe.” (p. 40)

Scheepers het blykbaar vermoed dat dit Geduld was wat Van Zijl vermoor het maar by gebrek aan bewyse is daar blykbaar toe nie teen hom opgetree nie, anders kan die feit dat hy in Andrew se diens gebly het, nie verklaar word nie. Andrew is kort hierna op net so ’n verraderlike wyse vermoor deur dieselfde Geduld!

Andrew was ook in die jagveld. Volgens ooggetuies het Geduld glo Andrew se geweerdraer oorreed om hom te skiet sodra hy sy voet in die stiebeul sit. Andrew se perd het klaar opgesaai gestaan en net toe hy wou opklim, het sy geweerdraer sy geweer geneem om agter hom te loop soos die gewoonte was, maar net toe hy sy voet in die stiebeul sit, het die Boesman die skoot afgetrek en Andrew se been afgeskiet en die perd dodelik getref. Toe hy val en om hulp roep, het Geduld glo die geweer by die Boesman gegryp en Van Zijl op die grond doodgeskiet.

Soos so dikwels gebeur het in ons land se veelbewoë geskiedenis, het van sy kleurrikste karakters op tragiese wyse hulle einde gevind. Hendrik van Zijl en sy mense het behoort aan ’n geslag van pioniers wat vir ons moderne geslag amper al legende geword het. Von Moltke sê: “Hendrik van Zijl is as ’n brandarm man dood en het so goed as niks vir sy familie nagelaat nie — nee darem tog iets: die roemryke naam as Suidwes-Afrika se eerste Boerejagkoning.”

NASKRIF

Hendrik van Zijl en twee van sy seuns, Pieter en Andrew, rus vandag in onbekende grafte in die noorde van Suidwes-Afrika. Wat van sy seun Marthinus geword het, is onbekend, behalwe dat hy nie die jagtogte tot die einde meegemaak het nie. John het na die Transvaal teruggekeer waar hy later ’n Luitenant in die Staatsartillerie van die Z.A.R. was. Na die Anglo-Boere Oorlog het hy in Krugersdorp gewoon tot met sy dood in die veertigerjare.

Bêrend Bouwer en Pieter Botha is saam met die Dorslandtrekkers na Humpata in Angola. In 1884 trek hulle weer terug en speel ’n belangrike

rol in die stigting van die nedersetting “Upingtonia” in die noorde van Suidwes. Botha is in 1885/86 na Pretoria waar hy later ‘Rechtelijke Commissaris’ geword het. Hy is ongeveer ’n jaar later deur Bouwer gevolg.

Tydens die Anglo-Boere Oorlog het drie van Van Zijl se jagters, hulle plig teenoor hulle land gedoen; John van Zijl as Luitenant, Bouwer as Veldkornet en Botha as Burger.

Stephanus Oosthuizen en Flip Scheepers, het hulle in Angola gaan vestig waar hulle diep spore getrap het in die veelbewoë geskiedenis van daardie land. Jan Macdonald het in Duitswes agtergebly as transportryer en is in 1904, tydens ’n Herero-opstand, op verraderlike wyse saam met ’n aantal Duitsers, doodgeskiet.

Hendrik van Zijl se tweede vrou, Chrissie, se doen en late ná die dood van haar man, word deur geen bron gemeld nie. Dit is egter moontlik dat sy, indien sy nie in Suidwes oorlede is nie, haar laaste jare by haar enigste kind, Blanche Strauss, in die omgewing van Bloemhof gewoon het.

BRONNE EN ANDER VERWYSINGS

1. De Beer, P.J., “Weerlig in die Weste.” Perskor, 1973.
2. De Jager, P.J., “Ottosdal — sy ontstaan en geskiedenis”, 1977, Ongepubliseer.
3. Naudé, C.P., “Ongebaande Weë.
4. Otto, mev. C.H.F. (tant Nonnie) 1871-1963. Herinneringe deur persoonlike mededeling. Haar herinneringe aan Van Zijl was eerstehands en baie waardevol. Sy was ’n dogter van J.C. Coetzee, tydgenoot en vriend van Van Zijl, en ’n suster van P.H. Coetzee van Driekuil, buurplaas van Gestoptefontein, en ook ’n grootwildjagter van formaat. Hy is later in Rhodesië dood.
5. Otto, Frans (1909-1974), seun van tant Nonnie en oom Frikkie Otto. Lg. het Van Zijl persoonlik geken en baie van hom vertel aan sy seun Frans wat ’n merkwaardige geheue gehad het.
6. Schinze, dr. Hans, “Deutsch Südwest Afrika.”
7. Van der Merwe, M.J. (oom Thys), sy herinneringe op band van ou Gestoptefontein en sy mense. Het as familie baie jare in Van Zijl se ou huis gewoon na die Anglo-Boereoorlog tot omstreeks 1920.
8. Van der Merwe, J.P., broer van M.J., persoonlike mededeling asook hulle suster, mev. Lilly Burger, se herinneringe.
9. Von Moltke, J., “Jagkonings”, 1943, wat handel oor die lewensgeskiedenis van Van Zijl en Robbertse.
10. Tientalle persone oor baie jare se herinneringe aan Hendrik van Zijl en die ou huis, baie reeds oorlede.

OBITUARY

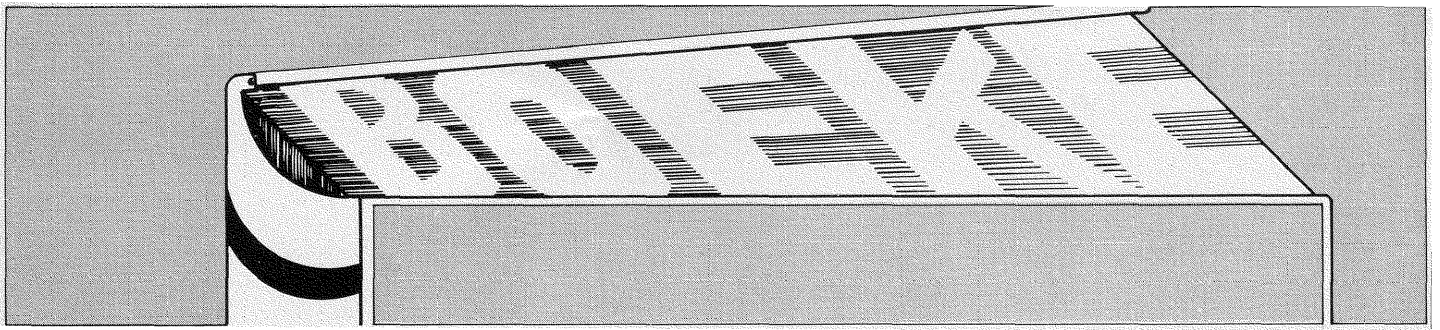
Mr. Cecil P.W. Francis passed away on 21 June 1986 in Pietermaritzburg at the age of 80. He became a foundation member of the Natal Branch Committee at its formation in 1961, serving as secretary of this Committee for five years. Once Macrorie House was purchased, restored and converted to a Period House Museum, he became deeply involved. He served as secretary and treasurer of the Museum Committee from its inception until the time of his death. His wide knowledge of people and places combined with his abounding enthusiasm enabled him to find

many appropriate items for exhibition. He visited the Museum almost every day, giving freely of his time and energy. For these services he was awarded a bronze medal of the Foundation.

He was also involved in polo and an organiser of equestrian sport most of his adult life. He served as secretary of the South African Polo Association for 38 years. He organised the equestrian sport for the Royal Agricultural Society for 41 years and was elected Honorary Life President of this Society.

He will be sadly missed in all these organisations. He leaves his wife, a son and daughter, as well as four grandchildren.

Dr. J. Pringle

Scripta Africana se vierde boek in die gewilde reeks oor die twee Vryheidsoorloë het pas verskyn.

Dit is 'The Memoirs of Paul Kruger' soos deur homself vertel aan H.C. Bredell en Piet Grobler.

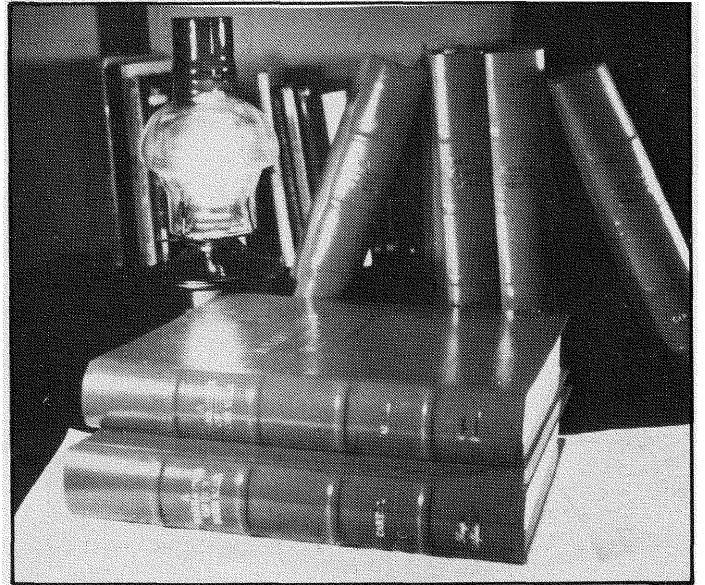
Dié boek het na die Vrede van Vereeniging in twee volumes verskyn en is nou deur Scripta Africana in een boek saamgevat. Dit bevat ook foto's en illustrasies. Dit is in verskeie tale vertaal.

President Kruger vertel sy aangrypende verhaal in die eenvoudige en reguit taal waarvoor die Boere-staatsman bekend was.

Soos die ander boeke in die reeks, word net 1 000 genommerde kopieë van 'The Memoirs of Paul Kruger' gedruk. Dit verskyn in luukse- en leerbande in ekstra-groot formaat. Al die Scripta-boeke is dieselfde formaat en kleur sodat dit 'n eenheid vorm. Uiteindelik sal die reeks uit twaalf boeke oor die Vryheidsoorloë bestaan.

Die ander boeke wat reeds verskyn het is 'Three Years War' deur Generaal Christiaan de Wet, 'A Narrative of the Boer War' (1880-1881) deur Thomas Fortescue Carter en 'The German Official Account of the War in South Africa' (Volumes I en II saamgevat in een boek), vertaal deur Waters en Du Cane.

Net 1 000 genommerde kopieë van die boeke word wêreldwyd te koop aangebied en die aanvraag is groot. Slegs beperkte hoeveelhede van die eerste twee boeke is nog beskikbaar.

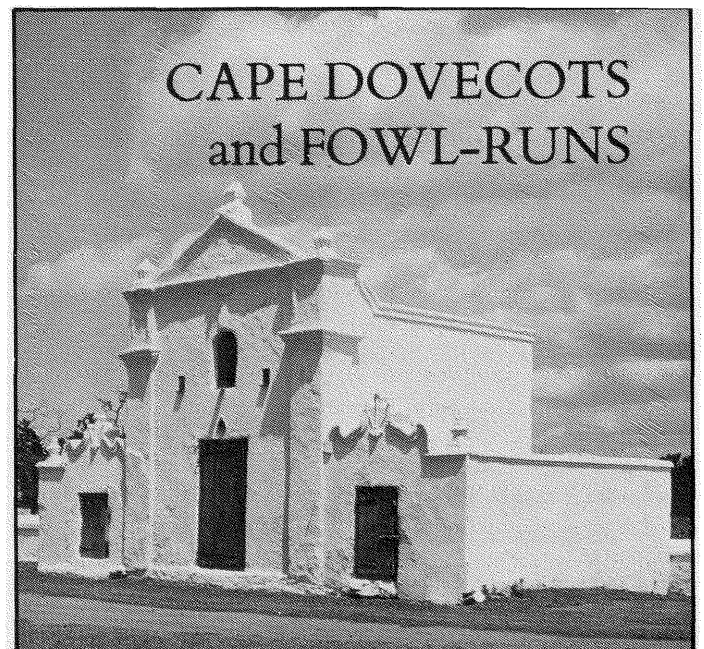

Skryf vir brosjures aan:
Scripta Africana
Posbus 29097
Melville
2109

Cape Dovecots and Fowl-runs
James Walton. Published by Stellenbosch Museum.
120 pp, 130 illustrations and drawings.

James Walton can truly be regarded as a pioneer in the study of the South African vernacular architecture. His publications on the Free State vernacular, Cape mills and other aspects of the architecture, is now supplemented by this delightful publication on a hitherto neglected aspect of the Cape vernacular architecture, namely the dovecots, fowl-runs and fowl-houses. Typical of Mr Walton, the proceeds from the sale of this book will be donated to the Restoration Fund of the Stellenbosch Museum.

The clear text is illustrated by means of black and white photographs, both historical and contemporary, as well as by Mr Walton's own characteristic line-drawings. This book will be appreciated and enjoyed by serious students of the vernacular architecture as well as lovers of our Cape architecture.

Elize Labuschagne

Die Munro's van Munrohoek

The April issue of RESTORICA (No. 19) contains an interesting article entitled 'Die Munro's van Munrohoek, Mosselbaai', for which the author, Helena Scheffler, has clearly done a great deal of painstaking research. Perhaps, however, I may be allowed to offer some comments on the origins of Alexander Munro, 'stamvader van die familie'.

Dr D F du T Malherbe states in his 'Stamregister van die S A Volk' that Alexander Munro was from 'John O'Gratz, Nairn', but there is of course no place by that name in Scotland. What is presumably intended is 'John O'Groats', which however is not in Nairn but in Caithness in the north-east corner of Scotland. In fact John O'Groats is the most northerly point of the Scottish mainland.

Dr Malherbe also states that Munro arrived at the Cape in 1817. It is true that the Register of Permissions to Remain (Cape Archives: CO 6055/2) records the grant to Alexander Munro on the 1st July 1817 of a Permit to Remain in the Colony (No. 1527) but that did not mean that he had just arrived. Discharged soldiers who received such permits had almost invariably served at the Cape with their regiments for many years before they received their discharges from the army, and were granted permission to settle here.

Then there is the question of Munro's regiment. We are informed that this was the 83rd Regiment of Foot, which was stationed at the Cape from January 1806 to October 1817. This was an Irish regiment, which later became the Royal Ulster Rifles. It was possible for a Scottish soldier to serve in an Irish regiment but it was not at all usual. Was this in fact Munro's regiment? The Register referred to above states that it was not; Alexander Munro is described as having been discharged from the **93rd** Regiment. This is borne out by Munro's petition to Sir Benjamin D'Urban, of which a photocopy is included in the article. The petition is from:

'Alexander Munro, Eighteen Years H M's **93** Regiment of Foot and receiving no Pension.' This regiment was the 93rd (Sutherland) Highlanders, which was stationed at the Cape from January 1806, when it arrived with the British Expeditionary Force and fought in the Battle of Blaauwberg, until May 1814, when it was transferred back to the United Kingdom. This Highland regiment is a much more likely unit for a Scottish clansman like Alexander, and would be much more in character.

The 93rd was established in 1800, and was recruited in the far north of Scotland where Alexander came from. It was described as 'Perhaps the most Highland of the Highland Regiments' by Keltie ('History of the Highland Regiments'). It is more than likely that the majority of the men were Gaelic-speakers, who spoke no English when they joined. At the Cape, the Regiment had the reputation of being remarkably well behaved, and deeply religious — the Presbyterian Church in uniform. In 1808 the Regiment formed its own church, appointed elders and office-bearers from its own ranks, engaged and paid a minister from the Church of Scotland (Presbyterian), and had divine service regularly performed. They had their own Communion plate, which was in the custody of the Sergeants Mess, and the men used to save their pennies in true Scottish fashion, to be sent back home to Scotland. Of course there was the occasional black sheep. On Christmas Day 1809 Captain Richard Ryan and Paymaster Patullo fought a duel on the slopes of Signal Hill, and both officers were from the 93rd, but this was not typical.

In later years, the 93rd served in the Crimean War. The famous 'Thin Red Line' was in fact formed by the 93rd Regiment, which is the only infantry regiment in the British Army entitled to bear the word 'Balaclava' on its colours — this was to commemorate the occasion on which the 'Thin Red Line' defeated and drove back a Russian cavalry charge. In 1881 the 93rd and the 91st (Argyll) Highlanders were merged as the Argyll and Sutherland Highlanders (Princess Louise's Own).

This will give some idea of the background from which Alexander Munro came to the Cape. It also provides a clue as to his probable date of arrival here. The petition mentioned above describes him as having had eighteen years, not in the army, but in the 93rd Regiment, which would imply that he was one of the first to join the Regiment when it was first formed. It would also imply that he had arrived with the Regiment in January 1806, and that he had fought at Blaauwberg.

The 93rd, as stated above, returned to England in 1814, and one might ask why then did Alexander only receive his permit to remain in 1817, three years later? Where was he and what was he doing during those three years? There are two possible answers to this question. The first is that he returned to the United Kingdom with his regiment in 1814; that he was one of the 300,000 soldiers and sailors who were discharged from the armed forces after Waterloo (18 June 1815); and that he was homesick for the Cape where he had served for eight long years, and so came back to settle here.

The second possibility is that he spent the period 1814-17 in the Royal Garrison Company. This unit had been formed in February 1813 at the Cape, with the warm approval of H R H the Duke of York, who suggested that it should consist of

"a Garrison company of the invalid soldiers belonging to the Regiments stationed there (i.e. at the Cape), . . . and that it should be established to the amount of 150 rank and file, commanded by a Captain, 2 Lieutenants, and an Ensign."

His Royal Highness suggested further to Governor Caledon that this unit would not only be useful in augmenting the garrison, but might also provide settlers for the Colony. In practice, not all the soldiers in the RGC were 'invalids'. Most of them were veterans, who were approaching the end of their service in the army, and were 'marking time', so to speak, before their final discharge. Most of them, also, had the intention of remaining on in the Colony after their discharge. And that would have been Alexander Munro's position precisely.

Peter Philip

SOURCES:

Dr D F du T. Malherbe, 'Stamregister van die S A Volk', Stellenbosch 1966.

Frank Adam, 'The Clans, Septs and Regiments of the Scottish Highlands', (7th Ed.) 1965.

Wilfred Brinton, 'The Story of the British Regiments in South Africa'.

Cape Archives: CO 6055/2.

Peter Philip, 'British Residents at the Cape: 1795-1819', Cape Town 1981.

Peter Philip, 'Discharged Soldiers and Sailors who were granted Permission to Remain at the Cape: 1815-1824', Supplementa ad Familia (XVI/1979).

ENERGY FOR LIFE

FOR MORE THAN 25 YEARS, TOTAL HAS BEEN HELPING
ENDANGERED SPECIES SURVIVE. BECAUSE LOOKING
AFTER ENERGY MEANS LOOKING AFTER LIFE.

LINTAS TL229008/TFE

I have read Mr Philip's comments on my article about Alexander Munro with great interest — particularly as far as his outline of the history of the 93rd Regiment and its role in South Africa at the beginning of the last century is concerned.

Regarding Mr Munro's exact birthplace, which I erroneously gave as John O'Gratz, Nairn, I was obviously led by D.F. Du T. Malherbe's "Stamregister", which can usually be regarded as a reliable source. Munro himself only wrote that he was from Nairn, Scotland. (N.G. Kerkargief: 695/1 George Huwelike 1813-1864, 6.12.1818)

With reference to Mr Philip's comments about the Regiment to which Alexander Munro belonged, the latter stated in a memorial of 14 November 1829 that after serving in the militia for five years, he also served for "... 12 years and 61 days as a private soldier ..." in the 93rd Regiment. Munro added that, while at-

tached to the 83rd Regiment, he had been injured and that he was often still incapacitated. On these grounds Alexander asked for tax relief (CO 4371 Arrear Memorials, 1829, p75).

In a petition dated 25 November 1835 Alexander Munro referred to himself as a former soldier of the 93rd Regiment and that he had been discharged at the Cape in July 1817. He once again referred to his earlier association with the 83rd Regiment (CO 4380 Arrear Memorials, 1834, no 189).

Having been injured earlier in his military career and being a veteran soldier, Mr Philip's surmise indeed seems likely that Munro could have been in the Royal Garrison Company at the Cape after the departure of the 93rd Regiment until his discharge on 1 July 1817.

Helena Scheffler

Non-members of the Foundation can now subscribe to Restorica at R10 per year by completing the form below and returning it to: "Restorica, Simon van der Stel Foundation, P.O. Box 1743, Pretoria 0001" together with a cheque or postal order to the amount of R10. Restorica is issued twice a year, in April and October. Please bring this to the attention of your friends.

SUBSCRIPTION TO RESTORICA

Name: .....

Address: .....

.....

.....

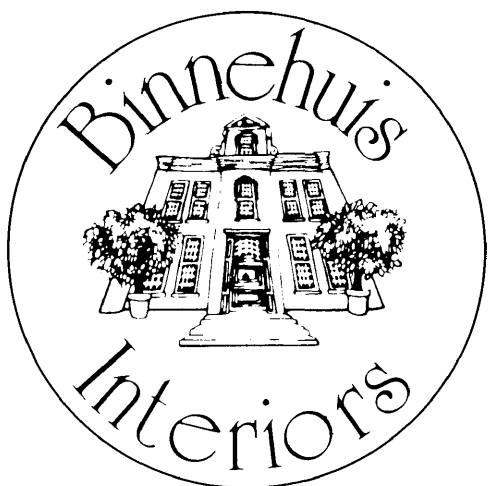
Cheque/postal order for R10 enclosed.

'n Ongewone letterkundige prys — vir Suid-Afrikaanse kortverhale met 'n historiese kleur — is in Johannesburg aangekondig.

SCRIPTA AFRICANA, die eksklusiewe vereniging van historiese boekversamelaars, loof 'n eerste prys van R3 000, 'n tweede prys van R1 500 en 'n derde prys van R500 uit vir die beste kortverhale in hierdie afdeling.

Enigeen kan inskryf, maar slegs ongepubliseerde werke sal oorweeg word. Die sluitingsdatum is 1 Februarie 1987 en inskrywingsvorms kan verkry word van

Die Redakteur
SCRIPTA AFRICANA
Posbus 29097
Melville 2109

die Historiese Gebou "Martin Melckhuis",

tans
die hoofkwartier van

Binnehuis Interiors (Edms) Bpk
Strandstraat 96
Kaapstad.

“De Fonteyn”

Lede sal onthou dat mnr. Willem Punt 'n hofsaak aanhangig gemaak het teen die Stigting en sy voormalige Direkteur, wyle mnr. Deon Jooste.

As gevolg van mnr. Jooste se afsterwe is onderhandelings gevoer en is die aangeleentheid uiteindelik geskik op die basis dat mnr. Punt die geleentheid gegun word om 'n artikel in Restorica te publiseer.

Aangesien die artikel van wyle mnr. Jooste reeds so lank gelede verskyn het is besluit om weer mnr. Jooste se artikel en die artikel wat mnr. Punt geskryf het nou gelyktydig te publiseer.

Die Nasionale Raad van die Stigting Simon van der Stel stem nie noodwendig met enige van die sienings saam nie maar beskou nou hiermee hierdie ongelukkige saak as afgehandel.

De Fonteyn of die sg. Jan van Riebeeckhuis in Culemborg — Verwikkelinge en Woelinge

Deon Jooste

Oorgedruk uit Restorica 10, Des. 1981.

In die jongste tyd het daar berigte in die pers verskyn i.v.m. die sg. Jan van Riebeeckhuis in Culemborg Nederland — berigte wat nie altyd vleierend teenoor die Stigting was of die werklike posisie weerspieël het nie. Die Nasionale Raad van die Stigting het gevolglik besluit dat die lede van die Stigting volledig ingelig moet word oor die jongste verwikkelinge en die huidige stand van sake.

1. Die restourasie van die sg. Van Riebeeckhuis

Die gedagte om die sg. Jan van Riebeeckhuis, ook bekend as De Fonteyn te restoureer, kan teruggevoer word na die belangstelling wat in 1952 met die Van Riebeeckfees opgewek is en die verwantskap tussen Suid-Afrika en Nederland beklemtoon het. In hierdie tyd is die aandag ook gevestig op die bouvallige toestand van die huis waarin, so is daar destyds gemeen, Jan van Riebeeck gebore is en het die gedagte mettertyd ontstaan dat die gebou gerestoureer moet word. Hierdie gedagte het vir die eerste keer konkrete gestalte gekry toe dr. W.H.J. Punt in 1953 Nederland besoek het. Tydens daardie besoek het hy kennis gemaak met die destydse burgemeester van Culemborg, wyle mnr. H.A.J. van Koningsbruggen, wat ewe entoesiasies was oor die moontlike restourasie van De Fonteyn.

Aanvanklike pogings om fondse in sowel Suid-Afrika as Nederland vir die restourasie in te samel, wou egter nie vlot nie. Teen die einde van die vyftigerjare is die huis as onbewoonbaar verklaar en was daar gevolglik 'n wesenlike gevaar dat dit gesloop kon word. Op hierdie tydstip het die stadsraad van Culemborg ingegegryp en in 1959 die woning aangekoop. In 1960, tydens 'n besoek aan Nederland, kon dr. Punt vir mnr. van Koningsbruggen meedeel dat 'n komitee onder beskerming van die Pretoria-streekkomitee van die Stigting Simon van der Stel in die lewe geroep is om 'n praktiese optrede te bedink ten einde fondse in te samel vir die restourasie.

Dit was eers in 1964 dat die Pretoria-streekkomitee begin het om aktief fondse in te samel. Dit het daartoe gelei dat daar op 20 Februarie 1965 'n vergadering in Pretoria gehou is waar besluit is dat regter V.G. Hiemstra, vanweë die feit dat hy voorsitter was van die Pretoria-streekkomitee van die Stigting, ook die voorsitter van die restourasie-fonds sou wees.

Aangesien die Stigting Simon van der Stel op daardie tydstip nog besig was om sy voete te vind, is daar geoordeel dat 'n tweede organisasie gestig moes word wat hom primêr besig sou hou met die fondsinsameling vir De Fonteyn. Op 6 Augustus 1966 het die Stigting Jan van Riebeeck toe tot stand gekom in wie se naam die fondsinsameling daarna sou geskied.

Terselfdertyd is in Nederland ook 'n Stigting Jan van Riebeeckhuis in die lewe geroep. De Fonteyn is deur die stadsraad van Culemborg aan laasgenoemde Stigting oorhandig. Daarna is 'n aanvang gemaak met die restourasiewerk. Daar is bereken dat die totale restourasiekoste

ongeveer R180 000 sou beloop waarvan R30 000 aangewend sou word vir die aankoop van meubels. Gedurende 1968 is sowat R32 000 uit Suid-Afrika oorbetaal vir die restourasiewerk — die res van die restourasiekoste sou deur Nederlandse bronne bygedra word. Uiteindelik in 1971 was die restourasiewerk voltooi en is 'n verdere R1 000 uit Suid-Afrika bygedra.

Uit die voorafgaande is dit duidelik dat die Stigting Simon van der Stel ten nouste betrokke was by die aanvanklike pogings om De Fonteyn te bewaar. Nie net was 'n amptenaar van die Stigting, dr. W.H.J. Punt, aktief by die beplanning betrokke nie maar is die takke van die Stigting ook aangewend om fondse in te samel. Sy betrokkenheid en jurisdiksie sou spoedig 'n nog méér konkrete vorm aanneem.

2. Die Nederlandse Stigting Jan van Riebeeckhuis kom tot stand

Daar is reeds kortliks verwys na die totstandkoming van die Nederlandsche Stigting Jan van Riebeeckhuis in Culemborg in 1966. Die doel van hierdie organisasie was om om te sien na De Fonteyn en in dieselfde jaar is die gebou en nog twee aangrensende strukture aan die Nederlandsche Stigting Jan van Riebeeckhuis deur die stadsraad van Culemborg oorgedra vir die simboliese bedrag van een gulde.

Volgens die statute van die Nederlandsche Stigting Jan van Riebeeckhuis, moet die bestuur uit verteenwoordigers van die volgende liggame saamgestel word: die stadsraad van Culemborg, Stigting Simon van der Stel, Stigting Jan van Riebeeck (Suid-Afrika) en die Stigting Heemschut Restauratie Hulpfonds. Ten tye van die totstandkoming van die Nederlandsche Stigting Jan van Riebeeckhuis het wyle prof. F.C.L. Bosman sowel die Stigting Simon van der Stel as die Stigting Jan van Riebeeck verteenwoordig. Kort daarna, op 1 Mei 1968, is dr. W.H.J. Punt deur die Nederlandse Stigting Jan van Riebeeckhuis as die Stigting Simon van der Stel se verteenwoordiger op die bestuur aangewys met mnr. Ton Koot, sekretaris van die Bond Heemschut in Nederland, as sekondus. Vanweë praktiese oorwegings, het mnr. Koot altyd die Stigting Simon van der Stel verteenwoordig tydens die bestuursvergaderings van die Nederlandsche Stigting Jan van Riebeeckhuis en later was hy selfs die ondervoorsitter — 'n amp wat hy tot twee jaar gelede beklee het. So het die Stigting Simon van der Stel se verteenwoordiger in der waarheid 'n senior posisie ingeneem op die bestuur in Nederland. Dit is opvallend dat niemand in Suid-Afrika, ook nie die plaaslike Jan van Riebeeckstigting, deur al die jare die Stigting Simon van der Stel se inspraak en verteenwoordiging bevraagteken het nie.

3. Gebeurtenisse sedert Desember 1980

Nadat De Fonteyn gerestoureer is, is 'n aantal meubels uit die sewentiende eeu aangekoop met fondse wat deels uit Suid-Afrika byeengebring is en daarna is die woning as 'n museum ingerig.

Soos dit dikwels met hierdie soort onderneming gaan, het die belang-

stelling van die betrokkenes getaan nadat die projek afgehandel is. De Fonteijn was nie op die gewone toeriste-roetes in Nederland nie en weinig Suid-Afrikaners het jaarliks die museum besoek. Hierdie en ander redes het daartoe gelei dat De Fonteijn finansiële 'n verlies was wat die Nederlandsche Stichting Jan van Riebeeckhuis nie voortdurend sou kon dra nie. Skakeling met die Suid-Afrikaanse stigtings was ook minimaal — teen 1980 het die Nederlandsche Stichting Jan van Riebeeckhuis nie eers meer oor die adres beskik van die Jan van Riebeeckstichting in Suid-Afrika nie en was slegs die adres van die Stigting Simon van der Stel aan Culemborg bekend.

Op 26 November 1980 het die voorsitter van die Nederlandsche Stichting Jan van Riebeeckhuis, dr. L.J. Hermans, per brief die Stigting Simon van der Stel verwittig dat die bestuur op 19 November 1980 besluit het dat vanweë die bedenklike finansiële posisie die museum gesluit en 'n ander funksie vir die woning gevind moet word. Voorts is ook voorgestel dat die meubels wat in De Fonteijn was, oorgeplaas word na Het Elisabeth's Weeshuis, die plaaslike museum in Culemborg.

i. Samesprekings op 17 Desember 1980

Op ontvangs van hierdie brief het die Stigting Simon van der Stel dadelik in aanraking gekom met die Stigting Jan van Riebeeck en is 'n vergadering vir 17 Desember 1980 belê. Die inisiatief om die vergadering te belê, het uitgegaan van die Stigting Simon van der Stel en die *motief daaragter was dat die twee Suid-Afrikaanse organisasies in die onderhandelinge met die Nederlanders, uit een mond moes praat* — 'n motief wat, so sou dit later blyk, net by die Stigting Simon van der Stel aanwesig was.

Tydens die vergadering is die volgende besluit aanvaar, nl. dat beide Suid-Afrikaanse organisasies graag wou sien dat die museum bly voortbestaan, dat verskillende pogings aangewend moes word om die tekort aan fondse te oorbrug en dat 'n gesamentlike brief van beide Suid-Afrikaanse organisasies na Nederland gestuur word waarin bogenoemde besluit aan hulle oorgedra word.

Ten spyte van verskeie pogings deur die Direkteur van die Stigting Simon van der Stel om met mnr. W. Punt, sekretaris van die Stigting Jan van Riebeeck, tot 'n reëling te kom oor die brief, was daar van sy kant geen reaksie nie. Gevolglik is 'n brief toe op 22 Desember 1980 in die naam van die Stigting Simon van der Stel na Nederland gestuur waarin die besluit van 17 Desember aan hulle oorgedra is en terselfdertyd is ook versoek dat 'n finale besluit eers oor drie maande geneem moet word.

Op 3 Februarie 1981 antwoord dr. Hermans uit Culemborg dat hulle bereid is om 'n finale besluit uit te stel tot 1 April 1981 maar merk hy op dat geld vanuit Suid-Afrika onwelkom sou wees om die museum te red. Hy stel egter twee alternatiewe voor vir die gebruik van De Fonteijn. *Een moontlikheid was dat die woning aan die stadsraad van Culemborg oorgedra word wat dit kon inruim as 'n argief. Die meubels sou in hierdie geval in die gebou kon bly terwyl die gebou ook oop sou wees op gereelde tye vir die publiek om te besoek. Hierdie voorstel het dus beteken dat De Fonteijn 'n bykomende funksie sou kry, nl. as 'n argief maar dat hy ook sy museumfunksie sou behou.* 'n Ander moontlikheid was dat die huis aan die Vereniging Hendrik de Keyser, 'n Nederlandse bewaringsliggaam, oorgedra word.

Op ontvangs van hierdie brief is weer 'n vergadering op inisiatief van die Stigting Simon van der Stel belê. Die vergadering het op 20 Februarie 1981 plaasgevind en is bygewoon deur dr. S. Meiring Naudé, Hoofregter V. Hiemstra, mnre. H. de Graaf, W. Punt (laasgenoemde twee persone as voorsitter en sekretaris onderskeidelik van die Stigting Jan van Riebeeck) en Deon Jooste. Tydens 'n uitvoerige bespreking het mnr. Punt gepleit vir die voortbestaan van die De Fonteijn slegs as 'n museum, m.a.w. vir die behoud van die status quo. Dit was die eerste standpunt van mnr. Punt. *Die ander persone het geoordeel dat die gedagte dat die gebou as 'n museum en 'n argief aangewend word, baie meer meriete het.* Uiteindelik het mnr. Punt die sin van hierdie standpunt ingesien en is die volgende besluit *eenparig* aanvaar:

- i. dat saamgestem word met die voorstel van die Nederlandsche Stichting Jan van Riebeeckhuis dat De Fonteijn aangewend word as 'n museum en argief vir die stadsraad van Culemborg;
- ii. dat die meubels wat deur die toedoen van Suid-Afrikaners in die huis byeengebring is, in die huis behou word;
- iii. dat die meubels onder geen omstandighede uit die huis verwyder mag word sonder die verloop van die Stigting Simon van der Stel en die Stigting Jan van Riebeeck nie;
- iv. dat indien hierdie aanbevelings nie aanvaarbaar is nie, die meubels

na Suid-Afrika teruggestuur word, en
v. dat dit genotuleer word dat dit met groot spyt is dat De Fonteijn op hierdie wyse 'n ander funksie moet kry.

Na die aanvaarding van die besluit het mnr. Punt versoek dat die besluit ook deur die volle bestuur van die Stigting Jan van Riebeeck bekrachtig moet word.

Gedurende Maart 1981 is hierdie bestuursvergadering toe gehou. *Hier het mnr. Punt heeltemal die teenoorgestelde standpunt ingeneem as die besluit wat hy op 20 Februarie onderskryf het en dus teruggekeer na sy oorspronklike standpunt, nl. dat De Fonteijn slegs as 'n museum behou moes bly.* By hierdie vergadering het die bestuur van die Stigting Jan van Riebeeck toe besluit om nog verdere uitstel te vra vir 'n finale besluit i.v.m. De Fonteijn sodat fondse nog gevind kon word om die museum te red. *Die Stigting Jan van Riebeeck was dus nie op daardie tydstip bereid dat die woning ook as 'n argief aangewend word nie.*

Ten einde 'n eenheidsfront uit Suid-Afrika te bewaar, het die Stigting Simon van der Stel toe besluit om voorlopig hierdie standpunt te steun. Voorts is ook ooreengekom dat die twee Suid-Afrikaanse Stigtings gesamentlik aan Nederland verhoë sou rig.

Mnr. Punt het hom weer nie gehou aan die ooreenkoms om 'n gesamentlike brief na Nederland te stuur nie. Verskeie pogings om 'n reëling met hom te tref het weer eens abortief geblyk. Gevolglik het die Direkteur van die Stigting Simon van der Stel op 24 Maart 1981 aan Culemborg geskryf waarin twee voorstelle gemaak is nl. dat pogings aangewend moet word om in Nederland fondse te bekom om die finansiële posisie van De Fonteijn op 'n deurlopende grondslag te verseker. Indien dit nie aanvaarbaar was nie, was die Stigting bereid om saam te gaan met die oorspronklike voorstel uit Nederland, nl. dat die woning tot 'n argief en 'n museum omskep word, onderhewig aan die voorwaardes volgens die besluit van 20 Februarie 1981.

Tot die diepe teleurstelling van die Stigting Simon van der Stel, moes op 7 Mei 1981 uit Nederland verneem word dat die Stigting Jan van Riebeeck die Stigting Simon van der Stel se handelingsbevoegdheid bevraagteken. Hierdie onverwagse dolksteek van 'n mede-Suid-Afrikaanse organisasie, sonder dat hy ooit vooraf daarmee gekonfronteer is, het sake tot 'n punt gedryf. Die Stigting Jan van Riebeeck is 'n verduideliking aan Suid-Afrika verskuldig hoe hy dit regverdig om mede Suid-Afrikaners se bedingingsvermoë te ondermyn met persone wat openlik Suid-Afrika vyandiggesind is.

Die antwoord uit Nederland op hierdie bedenklike poging was kort en bondig — die Stigting Simon van der Stel moet in al die onderhandelinge geken word.

Uit bogenoemde blyk dit verder dat die Stigting Simon van der Stel die mening toegedaan was dat De Fonteijn as 'n museum en 'n argief omskep kan word terwyl die Stigting Jan van Riebeeck, en spesifiek mnr. Willem Punt, die huis slegs as 'n museum wou behou. Hierdie standpunt word verder bevestig deur 'n koerantberig van 13 Junie 1981 waarin mnr. Punt gesê het dat die Stigting Jan van Riebeeck nie bereid is om enige onderhandelings wat die status van die huis sal verander, met Culemborg aan te knoop nie.

"Ons kapituleer nie so maklik soos die Stigting Simon van der Stel nie. Die Stigting Jan van Riebeeck het dit op sy laaste vergadering onomwonde gestel dat geen toegewings aan Culemborg gemaak sal word nie". (Beeld, 13 Junie 1981).

Dit is sterk taal hierdie en 'n besliste standpunt wat vir onderhandelinge weinig ruimte gelaat het. Maar was dit? 'n Maand later op 13 Julie 1981 blyk dit uit 'n koerantberig dat mnr. Punt in Culemborg ingestem het dat *De Fonteijn as 'n museum sowel as 'n argief aangewend kan word!* In 'n telefoniese gesprek met die Direkteur van die Stigting Simon van der Stel, stel dr. Hermans, burgemeester van Culemborg, dit so: "Mr Punt has accepted all your proposals". Die vraag kom na vore wat mnr. Punt eintlik in Culemborg gaan soek het? *Of hy nou daar was of nie, die beginsel van De Fonteijn as 'n museum-argiefkompleks was toe reeds maande tevore deur die Nederlanders en die Stigting Simon van der Stel aanvaar. In elk geval, alle aansprake deur mnr. Punt dat sy aanwesigheid en onderhandelinge met Culemborg die plaaslike stadsraad tot die nuwe standpunt oorgehaal het, strook nie met die feite nie en moes dus verwerp word.* Tot en met Junie 1981 was hy immers nie eers bereid dat die status van die woning verander word nie. Vanwaar nou die skielike ommeeswaai en wel in die kleed van die redder? Die Stigting Simon van der Stel is weliswaar dankbaar dat mnr. Punt uiteindelik die Stigting se standpunt aanvaar het — maar beteken sy instemming dat hy nou óók "gekapituleer" het? *Miskien kan mnr. Punt ook mettertyd verduidelik hoe sy vroeëre onversetlikheid rym met sy nuwe standpunt wat voorheen vir hom so onaantoonbaar was.*

Sekere koerantberigte met opskrifte soos "Punt weer gevaar af in Culemborg" kan die indruk by lesers geskep het dat die Stigting Simon van der Stel 'n speek in die wiel wou steek en dat mnr. Willem Punt tot die redding van die huis gekom het. In hoeverre dit waar is, sal lesers nou self kan oordeel.

Daar is nog enkele aspekte waarop gewys moet word.

- i. Die woning self was nog nooit in gevaar nie. Dit is 'n verklaarde monument wat nie gesloop mag word nie. Die probleme wat tans bestaan wentel rondom twee aspekte, nl. die gebruik van die huis en of die twee Suid-Afrikaanse organisasies hulle seggenskap kan behou.
- ii. Lesers sou opgemerk het dat skrywer hiervan konsekwent na die woning verwys het as De Fonteijn en nie as die van Riebeeckhuis nie. Die rede is omdat daar goeie rede bestaan om te dink dat Jan van Riebeeck nooit in die betrokke huis gebore is nie. Reeds in 1965 het die destydse Minister van Onderwys, Kuns en Wetenskap, wyle senator Jan de Klerk, in 'n brief versoek dat die fondsinsamelingsveldtog in Suid-Afrika gestaak moes word, o.m. vanweë die onsekerheid of De Fonteijn wel die geboortehuis van Jan van Riebeeck is. Ook in Nederland bestaan daar baie twyfel. Op 16 Mei 1981 skryf die bekende (ook in Suid-Afrika) Nederlandse historikus aan die Vrije Universiteit van Amsterdam, dr. G. Schutte, hieroor aan die Direkteur van die Stigting Simon van der Stel en sê hy die volgende: "Culemborg is niet een stad om van een dergelijk museum (*dat tog al slechts door wat historische foefies alleen maar met Van Riebeeck in connectie kan worden gebracht*) tot een succes te maken." Die bekende

Suid-Afrikaanse historikus, dr. Anna Boëseken en biograaf van Jan van Riebeeck, wys in haar werk, Jan van Riebeeck en sy Gesin, daarop dat daar nie dokumentêre getuienis bestaan wat bewys dat Jan van Riebeeck in De Fonteijn gebore is nie.

- iii. In die lig van bostaande kan dan tereg die vraag gestel word waarom die Stigting hom nog met die woning bemoei. Die rede is dat onder die vleuels van die Stigting heelwat fondse vir die restaurasie ingesamel is. So het die Pretoriase streektak reeds in Julie 1965 sowat R8 000,00 ingesamel; meer as 'n jaar voordat die Stigting Jan van Riebeeck tot stand gekom het. Dit, terloops, bewys hoe verkeerd mnr. W. Punt se stelling is dat die Stigting Simon van der Stel geen sent bygedra het tot die restaurasie van De Fonteijn nie. Die Stigting is dus gebonde om om te sien na die struktuur waarvoor sy lede bygedra het. Voorts word die Stigting Simon van der Stel, soos reeds aangetoon pertinent genoem as een van die bestuurslede van die Nederlandsche Stichting Jan van Riebeeckhuis en sou dit onverantwoordelik wees indien die organisasie hom onttrek.
- iv. Ten slotte moes lesers daarop gewys word dat die gedagte dat De Fonteijn wel as 'n museum en argief gebruik sal word, tans maar nog net 'n voorstel is. Die stadsraad van Culemborg sal eers in die loop van 1982 besluit of hy bereid is om De Fonteijn as 'n argief aan te wend — dit is dus nog geensins 'n voldoende feit nie. Indien dit wel gebeur, kom die vraag na vore tot welke mate die Suid-Afrikaanse instansies nog inspraak in die beheer daarvan sal hê. Tot welke mate dit die geval sal wees, moet nog besin en beding word.

De Fonteyn — Die Jan van Riebeeckhuis in Culemborg, Nederland 1965-1986

Willem J Punt
1 Mei 1986

Een-en-twintig jaar is 'n belangrike mylpaal in die lewe van persone en ondernemings. Dit is vanjaar 21 jaar gelede dat 'n onderneming in Pretoria begin is wat sou lei tot die restaurasie en herbenutting van De Fonteyn, die aanvaarde geboortehuis van Suid-Afrika se volksplanter, Joan Anthonizoon van Riebeeck.

Die gerestoureerde huis met sy meubels is nog in bedryf, maar nou as streeksargief vir Culemborg en sy twee buurdorpe. Die Stadsraad van Culemborg is die huurder en die Stichting Jan van Riebeeck die eienaar. Dié verwickeling lei 'n nuwe fase in die lewe van De Fonteyn in wat spruit uit 'n ooreenkoms aangegaan tussen die Stigting Jan van Riebeeck Suid-Afrika en Stichting Jan van Riebeeckhuis Culemborg in 1981. Aanleiding hiertoe was 'n voorstel in 1980 by die bestuur van die Stichting Jan van Riebeeckhuis om te ontbind weens die dreigende koste van noodsaaklike instandhoudingswerk aan die dak en waterdigting van die kelder. Daar is nie kans gesien om die nodige kapitaalsom byeen te bring nie, dus is gemeen dat die huis aan die Stadsraad oorgepra en die Stichting ontbind moet word. Vir dié oplossing het die Stigting Jan van Riebeeck Suid-Afrika nie kans gesien nie.

Maar later meer hieroor. Eers iets oor die agtergrond van dié besondere restaurasieprojek. Die Drie-Eeufees van 1952 vestig die aandag op Jan van Riebeeck se geboorteplek, Culemborg. In 1953 bring wyle dr W.H.J. Punt besoek aan Culemborg en bespreek met die burgemeester van Culemborg die moontlikheid om die, toe al bouvallige, Van Riebeeckhuis te restoreer. Mnr Van Koningsbruggen was entoesiasties oor die gedagte om De Fonteyn te bewaar en te restoreer. In 1959 word die huis deur die Stadsraad van Culemborg aangekoop. Dit was as onbewoonbaar verklaar en gesluit. 'n Slopingsbevel sou nie onbepaald afgeweer kon word nie. Die Stadsraad sou nie die huis kon restoreer en benut nie.

Mnr Van Koningsbruggen besoek Suid-Afrika in 1957. Dr Punt was in Nederland in 1960 en 1962. Ek was in 1962 ook aanwesig by die same-sprekings met mnr Van Koningsbruggen in Culemborg. Mnr Van Koningsbruggen was daarna weer 'n keer op besoek in Suid-Afrika.

Volgens Nederlandse reëls kan tot 70 % subsidie op restaurasiekoste verkry word, maar dan moet die eienaar die eerste 30 % self byeenbring. Om so 'n fondsinsameling in Nederland alleen reg te kry was prak-

ties onmoontlik en buitendien was daar die oorweging van die Suid-Afrikaanse belang in sy volksplanter se geboortehuis. Van die Suid-Afrikaanse regering is nie fondse bekom nie.

Dr Punt se pogings hier te lande het getoon dat daar voldoende belangstelling was om 'n insamelingsveldtog te regverdig. Die Stigting Simon van der Stel kon egter nie as voertuig hiervoor dien nie aangesien sy grondwet sy aktiwiteite tot Suid-Afrika beperk het en, so het dr Punt my dikwels vertel, hy en die destydse voorsitter van die Stigting Simon van der Stel, wyle dr W. Nicol, nie bereid was om die Stigting Simon van der Stel se vermoëns aan te wend vir 'n buitelandse projek waaraan hy regtens buitendien nie kon meedoën nie.

Die oplossing was dat die Pretoriase Streekkomitee van die Stigting Simon van der Stel in 1965 die inisiatief geneem het om 'n onafhanklike afsonderlike insamelingskomitee genaamd "Van Riebeeckhuis, Culemborg Restourasiefonds: Streekkomitee vir Transvaal en Natal" op te rig. Regter V.G. Hiemstra was die eerste voorsitter. Hierdie afsonderlike komitee rig toe later te Kaapstad 'n "Van Riebeeckhuis Culemborg Restourasiefonds: Streekkomitee vir Kaapland" op. Wyle mnr S.J. van Ewijk van der Bilt was die eerste voorsitter. Beide komitees was gou aan die werk en het binne enkele maande reeds R8 000 op hulle naam in die bank gehad.

In Culemborg is die nuus met blydschap ontvang en kon mnr Van Koningsbruggen daar verdere stappe neem. Die huis is tot monument verklaar en dus kon die subsidies verkry word. Die restaurasie-argitek, C.R. Rooyards, kon begin met sy werk.

In Augustus 1976 vergader dr Punt in Culemborg met burgemeester Van Koningsbruggen, die stadsklerk, mnr Van Urk en mnr Ton Koot. Voor die subsidies aangevra sou kon word sou die Van Riebeeckhuis 'n eienaar anders as die Stadsraad moes kry. Daar word besluit dat 'n stigting vir die doel opgerig sou word. Daardeur sou die Stadsraad die huis vir 'n simboliese bedrag van een gulde aan daardie stigting kon verkoop. So kom die Stichting Jan van Riebeeckhuis tot stand en word hy die eienaar van die Van Riebeeckhuis.

In Oktober 1966 word besluit dat die twee insamelingskomitees verenig sou word in een nasionale liggaam, die Stigting Jan van Riebeeck (Suid-Afrika). Die komitees se fondse is aan die Stigting Jan van Rie-

beeck oorgedra en voortaan is insamelings in naam van die Stigting Jan van Riebeeck gedoen.

By die oprigtingsvergadering van die Stichting Jan van Riebeeckhuis in Culemborg was wyle prof. dr. F.C.L. Bosman aanwesig. Hy was 'n raadslid van die Stigting Jan van Riebeeck (Suid-Afrika) en hy onderteken die oprigtingstatute van die Stichting Jan van Riebeeckhuis namens die Stigting Jan van Riebeeck (Suid-Afrika). Dit was ooreengekom dat die twee susterliggame oor en weer in mekaar se besture verteenwoordig sou wees. Dit is vandag nog die geval.

Prof. dr. Bosman was egter ook lid van die Stigting Simon van der Stel se Pretoriase Streekkomitee en hy onderteken toe die Stichting Jan van Riebeeckhuis se oprigtingstatute ook namens die Stigting Simon van der Stel. Hy was nie daartoe deur die raad van die Stigting Simon van der Stel gemagtig nie en buitendien was dit ultra vires omdat die Stigting Simon van der Stel se eie statute sy regsbevoegdheid beperk het tot die "grense van die Unie van Suid-Afrika" (soos by sy oprigting 1959).

Ek het dikwels met dr Punt en dr Bosman oor dié punt gepraat en daarop gewys dat dr Bosman se ondertekening van die Stichting Jan van Riebeeckhuis se statute ongerymd was. Die antwoord was altyd, "ja ons weet, maar wat maak dit saak". Vir 'n lang tyd het dit in praktyk inderdaad ook nie direk saak gemaak nie, al was ons daarvan bewus dat dit nie regtens korrek is nie. Dit het egter later tot verwarring gelei, wat die Stigting Simon van der Stel genoop het om onlangs sy grondwet in dié verband te wysig.

In 1968 kon die Stigting Jan van Riebeeck se voorsitter in Nederland aan die Stichting Jan van Riebeeckhuis 'n tjek van R33 000 (destyds ongeveer 161 000 gulde) oorhandig. In 1969 word ek sekretaris van die Stigting Jan van Riebeeck. Op Van Riebeeckdag, 6 April 1971, kon Regter Hiemstra 'n verdere R1 000 (destyds ongeveer 5 000 gulde) oorhandig. Die volgende dag is die gerestoureerde Van Riebeeckhuis amptelik geopen. Daar was 'n sterk kontingent Suid-Afrikaners, onder wie dr Punt en ekself, aanwesig.

Om die projek af te rond, was dit nodig om die huis te meubileer en die agterplaas as 17e eeuse tuin uit te lê. Mnr Ton Koot, destyds ondervoorsitter van die Stichting Jan van Riebeeckhuis, het die taak van die inrigting van die huis op hom geneem. Culemborg se Tafelronde-klub het die tuin as projek aanvaar en in 1976 afgehandel.

Die jongste deel van die huis is nooit histories korrek gerestoureer nie omdat dit as opsigtersonstel moes dien. Die tussenvloer en solder is ingerig as vergaderkamer en vertoonkamer vir kaarte, afbeeldings en stukke oor die ou Nederlandse ontdekkings- en handelsreisigers. Die res is met 17e eeuse meubelstukke en Van Riebeeck-portrette ingeklee. Mnr Koot het skilderye, portrette, boeke ens. in bruikleen gekry en aangekoop. Breekgoedskerwe, opgegrawe uit die tuin, is tot voorwerpe gerestoureer en ten toon gestel. Vir die meubels wat mnr Koot aangekoop het, het hy uit Suid-Afrika die geldelike bydraes deur bemiddeling van mnr Pepler Scholtz gekry.

In 1972 het die Stigting Jan van Riebeeck aan die Stichting Jan van Riebeeckhuis 'n spesiaal vervaardigde besoekersboek vir De Fonteyn geskenk. In 1975 het ons 'n spesiale gedrukte boek aan die Stichting Jan van Riebeeckhuis aangebied waarin 'n geskiedenis van die hele projek en 'n lys van elke geldelike skenking wat in Suid-Afrika ingesamel is, opgeneem is.

Oor die jare heen was daar deurlopende kontak tussen die twee susterliggame deur middel van korrespondensie, uitruil van notules en jaarverslae en persoonlike besoeke. Ek was persoonlik in 1962, 1971, 1974, 1977 en 1981 in Culemborg. Wyle dr Punt was, as raadslid van die Stigting Jan van Riebeeck, ook verskeie kere daar. Mnr Ton Koot was verskeie kere hier in Suid-Afrika en het ons op hoogte gehou met die huis. Ons ontvang nou nog van die Stichting Jan van Riebeeckhuis notules en verslae, direk en deur ons verteenwoordiger in hul bestuur, mnr J.L.G. Tichelaar. Hy het ons ook verteenwoordig by die inwyding van De Fonteyn as oudargief in Oktober 1985.

Die steeds stygende instandhoudingskoste van die gebou het gaandeweg vir die Stichting Jan van Riebeeckhuis 'n probleem geword. Dit lei daartoe dat die Stichting in November 1980 tot die gevolgtrekking kom dat hulle nie meer kans sien om plaaslik voldoende fondse uit skenkings, hulptoelae, toegangsgelde en uitstallings in te vorder om die Van Riebeeckhuis, in museale funksie en as vergaderingslokaal, in stand te hou nie. Hulle kom tot die gevolgtrekking dat hulle sal moet ontbind, die meubels ens. aan 'n ander museum skenk en die gebou aan die Stadsraad van Culemborg oorhandig om as 'n argief te gebruik.

Die voorsitter van die Stichting Jan van Riebeeckhuis, drs L. Hermans, destyds burgemeester van Culemborg, dra die mededeling oor aan die Stigting Jan van Riebeeck en Stigting Simon van der Stel deur

middel van briewe aan die begin van Desember 1980. Die Stigting Simon van der Stel ontvang sy brief voor die Stigting Jan van Riebeeck vanweë 'n misverstand oor die posadres.

Die Stigting Simon van der Stel het by ontvangs van die brief uit Culemborg nie dadelik met die Stigting Jan van Riebeeck in verbinding getree nie. Die Stigting Simon van der Stel se destydse voorsitter en direkteur het besluit om met die Suid-Afrikaanse regering die saak op te neem en het 'n afspraak met die Minister van Nasionale Opvoeding gemaak. Daarna is mnr H.J. de Graaff, voorsitter van die Stigting Jan van Riebeeck, op kort kennisgewing van die afspraak verwittig. Die raad van die Stigting Jan van Riebeeck het egter later eers hiervan te hore gekom. Daar het blykbaar niks van die afvaardiging se afspreek of same-sprekings gekom nie.

Die bestuurslede van die Stichting Jan van Riebeeckhuis in Culemborg is nie aktief anti-Suid-Afrika nie, maar gesien die algemene politieke klimaat jeens Suid-Afrika in Nederland, sou geld van die Suid-Afrikaanse regering beslis slapende honde oral in Nederland wakker gemaak het. Vir die Stichting Jan van Riebeeckhuis in Culemborg sou dit onhoudbaar gewees het en sou hy moes ontbind het.

Toe ek van die brief uit Culemborg verneem, het ek dadelik met soveel moontlik van ons lede geskakel. Ek het telefonies met mnr Ton Koot in Nederland in verbinding getree en ook die Stichting Jan van Riebeeckhuis telefonies en telegrafies laat weet dat ons ontsteld is oor hulle besluit om te ontbind en dat ons raad spoedig oor die saak sou vergader. Finale besluite deur die Stichting Jan van Riebeeckhuis kan nie sonder instemming van Stigting Jan van Riebeeck Suid-Afrika geneem word nie.

Op 17 Desember 1980 vergader die Stigting Jan van Riebeeck se raad. Die Stigting Simon van der Stel se voorsitter en direkteur, dr Naudé en mnr Jooste, was op uitnodiging ook teenwoordig. Daar is besluit: om die Stichting Jan van Riebeeckhuis mee te deel dat ons nie saamstem dat dit nodig is om die Van Riebeeckhuis in sy huidige opset ongedaan te maak nie; om die Stichting Jan van Riebeeckhuis te versoek om sy likwidasiëbesluit vir drie maande uit te stel; dat die Stigting Jan van Riebeeck bereid is om private finansiële hulp vir die Stichting Jan van Riebeeckhuis te organiseer; dat die oorspronklike skenkings uit Suid-Afrika vir die Van Riebeeckhuis bedoel was en nie vir ander museums of instellings nie; en dat die Stigting Jan van Riebeeck voorstelle sal doen betreffende die probleme wat blykbaar met die huis ondervind word. Persoonlike ondersoek deur Stigting Jan van Riebeeck Suid-Afrika was toe al in gedagte.

Stigting Simon van der Stel se voorsitter, dr Naudé, het alle moontlike hulp aangebied. My opdrag was om onverwyld die besluite aan die Stichting Jan van Riebeeckhuis oor te dra.

By die vergadering is ook daarop gewys dat die Stigting Jan van Riebeeck die amptelike susterliggaam van die Stichting Jan van Riebeeckhuis is en dat die Stigting Simon van der Stel regtens nie in die saak kan optree nie. Die Stigting Simon van der Stel was immers van meet af aan bewus van die beperking op sy handelingsbevoegdheid in die buiteland.

Die Stigting Simon van der Stel was ook bekommerd oor wat met die meubels sou gebeur as die huis nie met sy funksie kon voortgaan nie, en het gevoel dat dit dan na Suid-Afrika "terug" sal moet kom. Die Stigting Jan van Riebeeck en die Stichting Jan van Riebeeckhuis sou versker nie tot oorplasing van die meubels na Suid-Afrika instem nie. Ons het ook die Stichting Jan van Riebeeckhuis daarop gewys dat die geld, meubels en ander stukke vir die Van Riebeeckhuis en vir geen ander doel was nie. Die besondere meubels was buitendien nooit in Suid-Afrika nie.

Die Stichting Jan van Riebeeckhuis het ingestem met die versoek dat finale besluite van hulle kant tot einde Maart 1981 uitgestel word. Later het hulle weer op ons versoek uitstel verleen tot Julie 1981. Ons het hieruit afgelei dat die Stichting Jan van Riebeeckhuis nie onversetlik was in hulle houding nie. Daar was nog hoop het ons geredeneer, welke mening geblyk het korrek te wees.

Ondertussen het ek met verskeie persone in Nederland kontak gehad, per brief en per telefoon. Ons wou meer duidelikheid oor die wetlike posisie met betrekking tot die hele aangeleentheid kry en die klimaat toets oor die moontlikheid om in Nederland finansiële steun vir die Stichting Jan van Riebeeckhuis te bekom. In dié verband het ons verteenwoordiger in Nederland, mnr J.L.G. Tichelaar, nuttige wenke gegee en ook direk kontak openeem met 'n bestuurslid van die Stichting Jan van Riebeeckhuis. Hieruit kon mens aflei dat dit sekerlik die moeite werd was om met onderhandelings voort te gaan. Dit was egter duidelik dat meer as net briewe en telefoongesprekke nodig was. Daar moes persoonlik in Culemborg onderhandel word.

In Februarie 1981 word ek gebel deur mnr H.J. de Graaff, destyds

voorsitter van die Stigting Jan van Riebeeck, om die volgende dag samesprekings aan huise van die voorsitter van die Stigting Simon van der Stel by te woon. Aanwesig was dr Naudé, regter Hiemstra, mnr Jooste, mnr de Graaff en ek. Ek het geluister na die besprekings wat daarop neergekom het dat dit 'n reddelose saak was en dat daar maar ingestem moes word dat die Stigting Jan van Riebeeckhuis ontbind en die Van Riebeeckhuis aan die Stadsraad van Culemborg of ander liggaam gegee moes word.

Toe ek om my mening gevra is, het ek gesê dat ek nie die saak as redde-loos beskou nie en dat ons eenvoudig moet vasstaan, soos ons Stigting Jan van Riebeeck se raad besluit het, dat die Van Riebeeckhuis as instelling nie ongedaan gemaak mag word nie. Ek het ook pertinent daarop gewys dat die besondere byeenkoms nie bindende besluite kon neem nie en dat Stigting Jan van Riebeeck se raad geken moes word. Regter Hiemstra het nog die opmerking gemaak dat die hele aangeleentheid eintlik 'n Stigting Jan van Riebeeck-saak was. Later is gesê dat hier eenparige besluite geneem is. Dit is nie korrek nie — daar was nie eenparigheid nie en buitendien dit was net 'n informele byeenkoms.

Op 18 Maart 1981 het die Stigting Jan van Riebeeck se raad weer vergader. Dr Naudé het daardie vergadering bygewoon en 'n stuk voorgelees waarin die Stigting Jan van Riebeeckhuis meegedeel word dat die Stigting Simon van der Stel en Stigting Jan van Riebeeck akkoord gaan dat die Stigting Jan van Riebeeckhuis ontbind en die Van Riebeeckhuis ongedaan gemaak word. Ons raadslede was geweldig ontsteld en dit was duidelik dat die raad van die Stigting Jan van Riebeeck nie met die Stigting Simon van der Stel se standpunt saamstem nie. Die vergadering het besluit om die Stigting Jan van Riebeeckhuis onmiddellik per aangetekende brief mee te deel dat likwidasie onaanvaarbaar was en dat lede van die Stigting, wat binnekort op besoek in Nederland sou wees, in Culemborg die saak kom bespreek.

Na hierdie vergadering egter het die Stigting Simon van der Stel se direkteur aan die Stigting Jan van Riebeeckhuis geskryf met die mededeling dat sy stigting instem dat die Stigting Jan van Riebeeckhuis ontbind kan word en die Van Riebeeckhuis die eiendom van die Stadsraad van Culemborg of ander liggaam kan word vir gebruik as argief, en dit sonder om te weet wat met "argief" bedoel word. 'n Bêreplek vir ou water- en ligrekenings kan ook 'n argief genoem word.

Om te help met kostes van die besoek het ek namens die Stigting Jan van Riebeeck aansoek gedoen by 'n groot onderneming om 'n skenking van R1 000. Dit was my meegedeel dat die skenking reeds goedgekeur was toe die Stigting Simon van der Stel se direkteur, in 'n televisie-onderhoud, aankondig dat die Van Riebeeckhuis-saak reeds verlore is en daar niks meer aan te doen was nie. Dié eensydige verklaring het die voornemende borg laat besluit om nie die skenking te maak nie.

Ons raad het op 17 Junie 1981 vergader. Die raadslede was hoogs ontsteld oor die eensydige optrede aan die kant van die Stigting Simon van der Stel. Die raad besluit toe eenparig om geen kompromieë of kapitulاسie vooraf te aanvaar nie en gee my volmag om in Nederland met die Stigting Jan van Riebeeckhuis te onderhandel en besluite te neem. Die vergadering besluit verder om 'n brief aan die voorsitter van die Stigting Simon van der Stel te rig met die versoek dat die Stigting Simon van der Stel geen verdere persverklarings maak nie, behalwe om 'n verklaring uit te reik dat die Stigting Simon van der Stel, aan die hand van die jongste inligting, die Stigting Jan van Riebeeck se pogings ten behoeve van die Van Riebeeckhuis ondersteun. Geen so 'n verklaring is ooit gemaak nie.

Die Stigting Jan van Riebeeck se algemene jaarvergadering van 30 Junie 1981 het sy raad se volmag aan my onderskryf, en bevestig dat dit die korrekte optrede was om persoonlik in Nederland te onderhandel. Die vergadering het voorts die Stigting Simon van der Stel se optrede betreur.

Op 12 Julie 1981 is ek in Culemborg vriendelik ontvang deur bestuurslede van die Stigting Jan van Riebeeckhuis. Die vergadering het plaasgevind in die burgemeesterskamer in die stadhuis. Aanwesig was die voorsitter van die Stigting Jan van Riebeeckhuis, drs L. Hermans en bestuurslede Wijnhoven, Aikema en Schilder. Dit dien hier op gewys te word dat ek met die Stigting Jan van Riebeeckhuis, en nie met die Stadsraad van Culemborg, onderhandel het nie. Onderhandelings met hulle stadsraad is die taak van die plaaslike mense.

Dit was duidelik dat die Stigting Jan van Riebeeckhuis 'n oplossing vir die finansiële implikasies van die bedryf van die huis wou vind. Ek het gevra wat met 'n argief bedoel word. Die versekering is gegee dat wat beoog word, is 'n historiese argief vir Culemborgiana, ou Middeleeuse

dokumente, ens. Daar is ook bevestig dat die argief gehuisves sou word in die opsigterswoning en die kantoor op die solderverdieping, wat buitendien nooit histories korrek gerestoureer was nie, maar dat die belangrikste dele benut sou word as kantore, leeskamer en 'n ontvangslokaal wat die meubels, ens. sou huisves. Uit die aard van die saak sou personeel aanwesig wees gedurende normale kantoorure en dus sal daar toesig wees en sal besoekers die huis kan besigtig. Dit was aanvaarbaar.

Daar is melding gemaak van oordrag aan 'n ander liggaam, 'n ander stigting, of die Vereniging Hendrik de Keyzer, of die stadsraad. Enige van die stappe sou beteken het dat die Stigting Jan van Riebeeckhuis ontbind en daarmee saam sou die inspraak wat Stigting Jan van Riebeeck, Suid-Afrika het deur middel van die Stigting Jan van Riebeeckhuis, verdwyn. Ek het daarop aangedring dat die Stigting Jan van Riebeeckhuis bly bestaan as die eienaar van die huis en sy inhoud. Die Stigting Jan van Riebeeckhuis, in welke bestuur ons sitting het, moet die eienaar en verhuurder wees en die Culemborgse Stadsraad of ander liggaam die huurder. Dié punt is my toegegee en is eenparig deur die bestuur van die Stigting Jan van Riebeeckhuis aanvaar.

Omdat ons van meet af aan in 1980 vas bly staan het op geen verandering nie, was dit moontlik om by die vergadertafel tot 'n aanvaarbare vergelyk te kom. As ons byvoorbaat al gekapituleer het, sou ons niks gehad het om mee te onderhandel nie.

Terwyl ek in 1981 in Culemborg was het ek ook geleentheid gehad om die huis en tuin self te inspekteer. 'n Paar dae later was ek weer in Culemborg en het saam met mnr en mev Wijnhoven lêers, persknipsels, brosjures, projekverslae, ens. van die Stigting Jan van Riebeeckhuis en die Culemborgse Tafelronde (wat die 17e eeuse tuin geskep het) deurgeblaai. Sodoende het ek goed op hoogte gekom van wat die afgelepe jare met die huis gebeur het, wat die aktiwiteite rondom die huis was en wat die bestuurslede se houding omtrent die hele aangeleentheid is. Dit het my opgeval dalt die Van Riebeeckhuis 'n geëerde plek in die gemeenskap inneem en dat dit alom as De Fonteyn en Van Riebeeckhuis bekend is. In Culemborg word die huis as Van Riebeeck se geboortehuis aanvaar. Buitendien het Van Riebeeck daar, in die huis van sy grootvader, as kind gewoon. Dit alleen is al genoeg rede om dit met reg die Van Riebeeckhuis te noem. Om daarna te verwys as die "sogenaamde Van Riebeeckhuis" is onwaardig. Daar is vandag nog duisende Suid-Afrikaners en Nederlanders wat 'n waarderende houding inneem teenoor die Van Riebeeckhuis en sy plek in ons geskiedenis en teenoor goeie verhoudings met ons stamland.

Wat politiek betref, het ek die onderwerp ook ondersoek ten opsigte van die Van Riebeeckhuis. Anti-Suid-Afrikaanse politiek speel in hierdie besondere verhaal nie 'n deurslaggewende rol nie. Daar is egter wel sensitiwiteit oor die Suid-Afrika-verbintenis, maar die meeste Nederlanders is nugter genoeg om die hede en verlede van mekaar te kan onderskei. Die bestuur van die Stigting Jan van Riebeeckhuis is nie hatig op Suid-Afrika nie. Hulle vroeëre besluit om te likwideer spruit nie in die eerste plek uit anti-Suid-Afrikaanse sentimente nie, maar uit, soos hulle dit gesien het, praktiese redes.

Die resultaat wat bereik is, is dus dat De Fonteyn die eiendom bly van die Stigting Jan van Riebeeckhuis, 'n liggaam waarop die Stigting Jan van Riebeeck Suid-Afrika inspraak het, terwyl die argief-funksie gedefinieer is tot 'n funksie versoenbaar met die Van Riebeeckhuis se status.

Ons het vas bly staan totdat ons by die konferensietafel gekom het om daar, in direkte onderhandeling, die sake uit te klaar. Ek, nóg die Stigting Jan van Riebeeck het "omgespring", maar wel tot 'n eerbare praktiese vergelyk gekom met ons susterliggaam waar dit moontlik was om in direkte onderhandeling vas te stel wat al die implikasies is. Dit is wat ek namens die Stigting Jan van Riebeeck in Nederland gaan soek en gekry het.

Oor die opmerking "sogenaamde Van Riebeeckhuis" in Restorica 10 is reeds kommentaar gelewer. Ek verwys belangstellendes na die boek "Culemborgers Overzee" deur P.W.J. Beltjes (argivaris en historikus) uitgegee deur die Vereeniging Vrienden van het Jan van Riebeeckhuis.

Op 11 Oktober 1985 is die heringerigte en opgeknapte huis amptelik as stadsargief in gebruik geneem. Benewens die openingsfeestelikeheid het die streeksargivaris 'n brosjure "Van Soephuis naar Fonteyn" oor die argief uitgegee en die plaaslike koerant "Culemborgse Courant" het 'n spesiale uitgawe in volkleur uitgegee.

Die Stigting Jan van Riebeeck Suid-Afrika word steeds in die bestuur van die Stigting Jan van Riebeeckhuis verteenwoordig deur mnr J.L.G. Tichelaar. Later in 1986 sal 'n afvaardiging van raadslede van die Stigting Jan van Riebeeck Suid-Afrika, Culemborg besoek.

*Elke Sigaret
'n Meesterstuk*

STIGTING SIMON VAN DER STEL FOUNDATION

NUUSBRIEF 2 NEWSLETTER

OKTOBER 1986 OCTOBER

Ons vorige nuusbrief is met groot entoesiasme deur ons lede ontvang. Ons het selfs uit Nederland poskaartjies ontvang, en was dit nie heerlik nie! Nog lekkerder was die biltong wat daar uit Thabazimbi se wêreld ontvang is. Dankie, oom Piet en tannie Sussie - ek hoop andere volg die voorbeeld!

Members are again invited to write to us about events, problems and interesting projects in their areas.

NATIONAL COUNCIL MEETING, 12 SEPTEMBER 1986

The National Council of the Foundation considered a few important matters at its latest meeting, held in September.

DELEGATED RESPONSIBILITY TO BRANCHES

Local branches of the Foundation may now choose to handle their own membership affairs, instead of having it administered centrally at head office. Branches who choose to do so, will in future receive 60 percent of fees paid by members in their area, while branches whose membership matters are still handled by Head Office, will receive 40 percent of their membership fees. The percentage of membership fees received by branches, will enable them to sponsor conservation projects in their own areas and thus stimulate conservation on a local level.

RESTOURASIE TE KLERKSDORP

Die Klerksdorp-tak berig dat restourasiewerk op dié dorp in alle erns beplan word. Die oudste gedeelte van die dorp, "Oudorp", bevat nog talle juweeltjies wat in die vorige en vroeg-twintigste eeu gebou is. Nadat dié deel vir jare geïgnoreer is, het die Klerksdorpse Stadsraad nou 'n estetiese komitee gevorm wat sal toesien dat geen onvanpaste ontwikkeling of onnodige sloping hier plaasvind nie. 'n Plaaslike tak van 'n bouvereniging het ook ingestem om aan alle eienaars in Oudorp wat restourasie aan hul wonings onderneem, rentevrye lenings te verskaf. Dit klink asof dit ekonomies kan wees om in Oudorp te gaan woon!

CONSERVATION MONTH

Throughout the country, branches of the Foundation are celebrating conservation month through exhibitions, competitions and meetings. The ideal is to have an official conservation day proclaimed so that the whole country can be made aware of the need for the conservation of the man-made environment. Do any of our members have any ideas? Please let us know.

BRANCHES OF THE FOUNDATION

In order to promote conservation on a local level, it is necessary for members to be actively involved in their local branches. Members who are not involved in the activities of their local branch, can contact the branch secretaries. They are:

		Telephone number
Cape Town	Mrs H. Claassens	(021) 244644
Drakenstein	Mrs M S Copeland	(02211) 29326
Stellenbosch	Dr J T Botha	(02231) 3290
Bree River Valley	Miss E ELstadt	(02324) 23365
West Coast	Mr F W Duckitt	(02241) 2874
Southern Cape	Mrs J Zietsman	(04441) 3320
Eastern Cape	Mrs M Lear	(014) 512969
OFS	Miss T Smit	(051) 70511 x 2242
Bloemfontein	Mrs N Bialowons	(051) 311777
Natal	Mr G W Stewart	(0331) 24854
Witwatersrand	Mrs C Woodward	(011) 726 2632
Pretoria	Miss R McClure	(012) 869211 x 2069
Potchefstroom	Mr A Kuijers	(01481) 22112 x 2784
Klerksdorp	Mr G Conradie	(018) 29711
Lichtenburg	Mr B A P Naudé	(01441) 25051 x 252

NEW BRANCHES

Branches are also in the process of being established in Kimberley and the Vereeniging/Vanderbijlpark area. Members in the Kimberley area can contact Mr Koning Scholtz at (0531) 24582 and Vereeniging/Vanderbijlpark members can contact Mr H Jooste at (016) 811051/331704. We really urge our members in these two areas to give their support in establishing branches in the areas and thereby fulfilling a long-felt need.

Indien daar nie 'n plaaslike tak in u omgewing bestaan nie en u met die Stigting van 'n tak behulpsaam kan wees, sal dit waardeer word indien u die hoofkantoor daarvoor kontak by telefoon (012) 268651/266748, of aan ons skryf by posbus 1743, Pretoria.

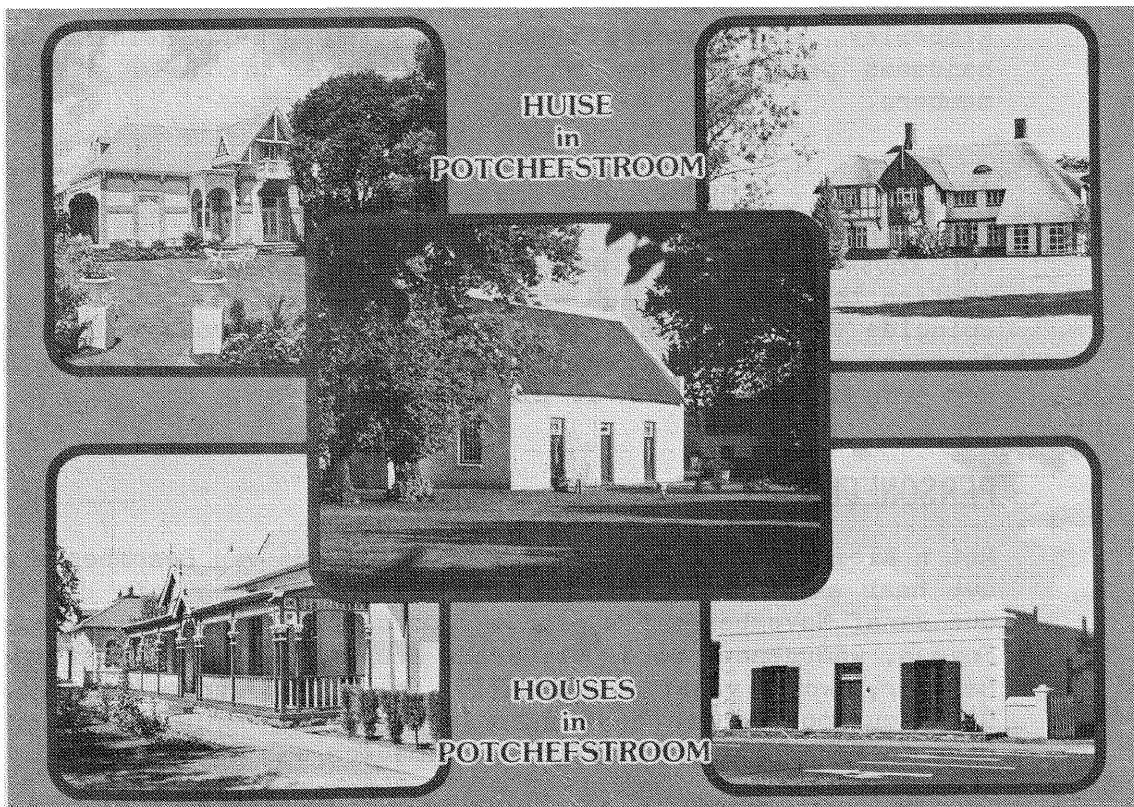
MERIETESERTIFIKATE

'n Paar van die Stigting se takke, onder andere Suid-Kaap en Breëriviervallei, ken merietesertifikate toe aan persone of instansies in hul omgewing wat ou geboue bewaar of korrek restoreer. So 'n sertifikaat is 'n positiewe aansporing om bewaring toe te pas en dien ook as erkenning van werk wat gelewer is. Hierdie sertifikate word in A4-formaat op duursame papier afgedruk en kan by 'n geselligheid soos die tak se algemene jaarvergadering oorhandig word. Die breë publiek kan betrek word deur voorstelle te vra vir kandidate vir hierdie sertifikate.

IDEES UIT POTCHEFSTROOM

Potchefstroom-tak is wel bekend vir sy goeie fondsinsamelingsidees. Vanjaar het die tak weer heelwat geld ingesamel deur die hou van 'n moremark en 'n huisskou. Kaartjies vir die skou is vooraf verkoop en nie net ou wonings nie, maar ook huise met mooi tuine, besondere kunsversamelings, ensovoorts kan besoek word. Dit is mos altyd lekker om te sien hoe woon ander mense. Dié nuuskierigheid kan maklik in geld omgesit word, soos die Potchefstroom-tak gou agtergekom

het. Sommige van die wonings is afgebeeld op die poskaart hiernaas, een in 'n reeks van agt van Potchefstroom wat dié tak laat druk het en versprei. Benewens hierdie projekte het die tak ook 'n konsert aangebied waarin die wenners van die Roodepoort-Eisteddfod opgetree het.

GEDENKPLATE

Hierdie projek van die Witwatersrand-tak vorder tans baie fluks. Die foto hiernaas toon hoe mooi hierdie blou emaljeplate werklik is. Die plate is ongeveer 45 cm in deursnee, van 'n hoë gehalte en kos R120 elk. Dit kan ook deur ander verenigings bestel word, in welke geval die vereniging se naam om die rand van die plaat gedruk word. Weet u dalk van 'n gebou of terrein wat met so 'n gedenkplaat aangedui kan word? Kontak dan u plaaslike taksekretaris of skakel direk met mnr Jack Holloway by (011) 29122 of 27581, Posbus 38611, Booysens, 2016.

TOURS

It seems that the Foundation is giving touring agencies some competition. Many of our branches undertook extensive tours: Cape Town members followed Van der Stel's route to Namakwaland, Klerksdorp members took the train to Kimberley, and Pretoria members visited Graaff Reinet. Besides making a handsome profit, these tours also serve to build a team spirit among members.

AGM, PAARL, 1987

For those members and branches who want to plan ahead, I would like to mention that our next AGM will be held on the 3rd to 5th September 1987, to coincide with the Paarl festivities. Perhaps you would like to arrange a tour for your members, enjoy the lovely Cape with its strawberries and wine, and join us for the fun at the AGM.

PERSONEELNUUS

Met 'n klein bewaardertjie wat teen die einde van Desember arriveer, moes die uwe haar aktiwiteite drasties inkort. Die beheer oor die hoofkantoor gaan dus vanaf November vir 'n paar maande deur die Nasionale Voorsitter, prof H W Snyman, waargeneem word. Mev Freda Kruger, wat tans in 'n oggendpos ledesake hanteer, word vanaf 1 Januarie in 'n voldagpos aangestel, terwyl die Direkteurspos daarna op 'n deeltydse basis gehanteer sal word. I therefore hope to be back in the office in time for our next newsletter.

This lovely Christmas card dates from 1905 and was sent by one Marjorie to her beloved P J Charlton in England.

May I wish all our members a very blessed festive season. I hope you will gather all your strength to help us make 1987 a fruitful year for conservation.

Kind regards

Elize.

Mrs Elize Labuschagne
DIRECTOR